2004 чылдың ийиги чартыында өг-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда —282 рубль;
ооң иштинде редакцияга— 120 рубль,
почта чедирилгези—162 рубль.
3 айда — 141 рубль;
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль:
ооң иштинде редакцияга—150 рубль;
почта чедирилгези—183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда— 258 рубль:
ооң иштинде редакцияга —120 рубль;
почта чедирилгези—138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда – 288 рубль:
ооң иштинде редакцияга – 150 рубль;
почта чедирилгези – 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 116 (16889)

2004 чылдың август 19, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.30. Садар өртээ 3 рубль.

Будурулге болгаш рынок

КОЛ СОРУЛГА – ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДААРЫ

1996 чылдың февраль айда «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги турган С.С.Санаа,күрүненин механизастыг ажыл чорудар албан черинин начальниги Г.А.Смирнов,ол бүдүрүлгенин кол инженери С.В.Есиков, бо чүүлдүн автору Бояровка–Тоора-Хем аразынга дорттап аргыжар автооруктун төлевилелин шинчилеп көөрү-биле Кызылдан үнүптүвүс. Бояровка суурнун дужунга, Копту хемнин аксынга биске Сарыг-Септиң орук-тудуг-септелге эргелелиниң начальниги М.В.Хабаров каттыжып келди. Чугаалажып кээривиске, алызында барып, автоорукту кылыр кижиниң бирээзи ол болду. Алыс боду Каа-Хем чурттуг кижи болгаш, бистиң чоруур оруувусту ол башкарып чорду.

Оон бээр Михаил Васильевич-биле чоок таныжа берген бис.Каа-Хемниң орук-тудуг-септелге эргелели республикада дээре ажылдыг бүдүрүлгелериң бирээзи деп, «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги Д.Ч. Ондар меңээ чугаалап турган. Бүдүрүлгениң ажыл-ижи-биле таныжар дээш Сарыг-Сеп суурга чеде бердим.М.В.Хабаровту манап олурумда, кадрлар килдизиниң эргелекчизи угбай бүдүрүлгениң төөгүзүн кысказы-биле чугаалай каапты. 1948 чылда Каа-Хем райкүүскомунуң чанынга орук килдизи тургустунган, ооң эргелекчизинге Иван Васильевич Глушков ажылдап эгелээн болду.Ол кожууннуң суурлар аразынга тергелиг аттарның оруун, көвүрүглерни кылып эгелээн. 1966 чылда орук участогу 1471 тургустунган, ол үеде орук участогунуң бодунуң техниказы чок, колхозтарның үндүр бижипкен техниказын чыып, септеп тургаш, машина, тракторларны тургузуп, ажылдадып, ажыглап турганнар.

1980 чылда орук участогу 1471 орук-тудуг-септелге эргелели кылдыр тургустунган.Ниити ажылчыннарның саны 100 ажып, сөөлгү үениң техниказы-биле четчир кылдыр хандыртынган турган.Республика деңнелдиг 67 км автооруктан аңгыда, кожуун иштиниң 99 км автооруктарын ажаап,тудуп турган.Ооң-биле чергелештир олар Дерзиг-Аксында болгаш Көк-Тей чанында паромнарны база харыылап турганнар.

М.В.Хабаровтуң тускай эртеми инженер-механик кижи болду. 1978 чылда Сарыг-Септиң орук участогунуң кол механигинге ажылдап эгелээш, 1982 чылдан бээр бо хүннерге чедир Сарыг-Септиң орук-тудуг-септелге эргелелиниң начальнигинде ажылдап турар, республикада дуржулгалыг орукчуларның бирээзи. Орук-тудуг-септелге эргелелиниң бурунгаар хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн киирген удуртукчу.Ол ажылдап турган чылдарында асфальт заводун тудуп тургускаш, Кызыл — Сарыг-Сеп аразында автоорукту асфальтылап кылдырткан.Ооң удуртуп келген чылдарында бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазазы быжыгып, автооруктарны ажаап тударының шынары экижээн. Бүрен-Бай-Хаакка орук участогун тургузуп, ийи гаражты, ийи квартиралыг 4 бажыңны туттурган.Чүгле кожуун төвү Сарыг-Сеп суурга орук черинге хамаарылгалыг 33 бажыңнарны кылдырткан. Каа-Хемни кежилдир чаа көвүрүгнү кылып турда,олар база анаа көрүп орбаан, боттарының үлүг-хуузун киириштирген.

(Уланчызы 2-ги арында).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

♦ Россияның Президентизи В.Путин Ханты-Мансы автономнуг округтуң губернатору Александр Филипенко-биле ужурашкаш, округта социал-экономиктиг байдалды чугаалашкан.

♦ Президент Владимир Путин Украинаның президентизи Леонид Кучма-биле ужурашкаш, осетин айтырыының чидигленип турарынга холбаштыр сагыш човаашкынны үлежип, бо талазы-биле кады ажылдажылганың эргежок апарганын дугурушкан.

♦ Германияның канцлери Шредер кадыны-биле дугурушкаш, Россияның уруглар садының бирээзинге турган 3 харлыг уругну азырап алгаш, Виктория деп адап алган.

♦ Социал айтырыглар талазы-биле Германияда эгелээн реформага чурттуң бүгү чону удурланып эгелээн. Бо реформа ажыл чок кижилериң санын көвүдедип болуру илдең апарган, ынчангаш профэвилелдери болгаш чоннуң удурланыышкыннары бүгү чуртта калбарган.

♦ Россияның баштайгы президентизи турган Борис Ельцин амы-хуу херек кылып, Норвегияда чеде берген болгаш ол чурттуң хаанының хүлээп алыышкынынга кирген, ооң соонда Б.Ельцин ук чурттуң чурумалдыг бир ортулуунга дыштанган.

♦ Чепсектиг күштериң Кол штабы моон соңгаар чаа реформа езугаар административтиг ажыл-агый шиитпирлевес апаар деп, камгалал сайыды Сергей Иванов дыңнаткан. Бо талазы-биле Чарлыкка Президент В.Путин ат салган.

♦ Делегейниң космоста станциязынга россий «Прогресс» корабльдиң чедире берген янзы-бүрү чүктерин космонавтылар дүжүрүп эгелээн.

♦ Японияның Окинава хоорайның кырынга ужуп чораан америк вертолет чуурулгаш, ында университеттиң дээвиирин тавартыр шөлге дүшкеш, өрттенип калган. АКШ-тың ында шериглерин чурттан үндүрерин негээн чыскаалдар болган.

(Агентилелдер медээлериндан.)

Бир материалга хамаарыштыр

КАРА СӨСТЕР ХӨӨН БУЛГАНДЫРАР

Чоокта чаа «Шын» солунга Танов Чигденниң «Дөртку эрге-чагырганы – чонче» деп чүүлүн номчааш, аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарым-биле үлежикседим. Номчукчу, дыңнакчы болгаш көрүкчү кижи болганымда, солуннарда бижип база радио, телевидениеде көргүзүп, чугаалап турар чүүлдер дугайында деңзигүүрлеп, боданып олурбас аргам чок.

Шынап-ла, Т.Чигденниң бижип турары ышкаш, чамдык солуннар хөлүн эрттирип-ле турар-дыр. Оларның беш-даа чыл бурунгаар, ам-даа бижип турар чүүлдери чаңгыс хепке куттурган дег, кара өңнүг, кара сагыштыг хевээр. Ону номчааш, кижиниң хөңнү калыр, чамдыкта кускузу келир. Ылаңгыя Чазак Даргазынче халдаашкыннарлыг материалдарын номчуурга, чүдээн, бужарын. Сөс-домааның каржызын, кээргел чогун, чуттуун чугаалаваска-даа, каракта кара ымыраа дег, карарып көстүп турар. Чазак Даргазынга та кандыг кончуг өжү ханмас улус.

Мен бодаарымга, олар адаргалдан ынчап турар хире. Оон башка Ш.Д. Ооржак оларның үзүн канчапкан деп. Чүвени чедир бодап билбес, бүзүрээчел кижилер нүгүлдүг чүүлдерни номчааш, солунга бүзүрей бээр деп бодал-биле олар карарткан материалдар парлап турар хире. Чеже-даа ынчааргa, угаанныг улус оларга бүзүревес, кара аастыг чыдыг нүгүл деп көрүп турарлар. Дарганың ат-алдарын чеже-даа баксырадырын оралдажырга, ооң чон ортузунда хүндүткели бичии-даа чавызай бербээн, Т.Чигденниң материалы аңаа көскү херечи ол. Шынап-даа болза, оларның аңаа чедир күрүне баштап ажылдаптар хире шаа бар эвес. Шупту-ла чүвени карарты көөр, кара бодалдар-биле чурттап чоруур улус чонга канчап эки, чырык чүве кылып шыдаарыл?

Бо чылын бистиң Тывавыс улуг юбилейлерин демдегээр. Аңаа уткуштур безин кылдынып турар ажылдарны көөрге, Чазак Баштыңының, ооң удурткан Чазаның кылып турар ажылдары кончуг хөй-дүр. Ол Тывазын өрү тыртар дээш, чонунуң амыдыралының деңнелин бедидер дээш болдунар-даа, болдунмас-даа чүүлдерни кылып келген болгаш кылып-даа турар. Мен бодум хуумда Ш.Д.Ооржакка бүзүрээр мен, аңаа идегээр мен, ону хүндүлээр мен, аңаа чоргаарланыр мен. Ынчангаш "сарыг" солуннарның ону чеже-даа багай кижи кылдыр көргүзер дээн оралдажыышкыннарынга, кара нүгүлүнге бүзүревес мен. Чамдык улус ол үен-даян чүүлдерни номчуп алгаш, «солунда ынча деп каан чор» деп чар кылган-биле дөмей, чугаалаттынып маңнаарын кайгаар кижи-дир мен.

Оон аңгыда күрүненин радиотелекомпаниязының чамдыкта мегелей бээри база чиктиг. Оода бо улус чүге демги "сарыг" солуннарга дөмейлежи бээрил? Ол дугайында Т.Чигден солунда база чижек кырында бижип каандыр. Шынга дүүшпес чүүлдерни барып-барып күрүне телевидениези дамчыдар эргези чок. Ол дээрге мун-мун көрүкчүлерни мегелээни болур. Ынчангаш телестудияның удуртукчулары көрүкчүлер мурнунга харыысалга деп чүл дээрзин аныяк ажылдакчыларынга эки өөредип, угаазылап бергеш, ооң соонда эфирже үндүрери тоң чугула болбааже.

Черле ынчаш журналистер эң-не харыысалгалыг, чугаалаан, бижээн сөс бүрүзү дээш «бажы-биле» харыылаар ужурлуг. Базаарда бараан садып турар, чалгаарааш хоп-меге чугаалажып турар улус эвес ышкажыл. Олар бижээн, көргүскен материалдары-биле кижилерни эки, чырык чүвеге өөредир, эки чүвеге бүзүрелин быжыглаар ужурлуг улус деп бодап чоруур мен. Шүгүмчүлээрин шүгүмчүлээр-ле ыйнаан, ынчалза-даа ол шүгүмчүлел кижилериң аталдарын, бот-чоргааралын куду баспас ужурлуг. Бо талазы-биле журналистериң боттары-даа, номчукчулар-даа боттарының бодалдарын чугаалай бээринге идегеп артым.

Эрес МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

АМЫДЫРАЛ БАДЫТКААН

Эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгезинде күчүлүг ССРЭ бүстүп дүшкен, ат-алдарлыг СЭКП ажыл-чорудулгазын соксаткан. Эвилелдешкен республикалар аңгыланып, эвилел органнары дүжүп эгелээн, оларның аразынга ажыл-агыйжы, экономиктиг харылзаалар үстүп, националдар аразынга дүшкүүрлүг чорук тыптып келген. Россияның составында республикаларга база ындыг байдал тургустунган. Ол бүгү Тываны оюп эртпээн, республикага мооң мурнунда турбаан болуушкуннар болгаш өскерилгелер болган. Ынчангаш политиктиг, социал-экономиктиг байдал элээн чидигленген дүшкүүрлүг үе турган.

Бо нарын үеде авамның кады төрээн улуг угбазының оглу, даайым, хоочун башкы Чассыг-оол Кыргысович Чанзан-биле ужурашканым мээң угаан-медерелимге ханы бодалдарны арттырып, сеткил-сагыжымга хөлзээшкинни, дүвүрелди оттурган. Эрткен, амгы болгаш келир үеже көрүүшкүнүмнү өскертип, амыдырал-чурттал гамга балалбас улуг салдарны чедиргенин чажырбас мен. Ужуражылгавыс бажын дуй шып каан С.К.Тока дарганың Кызылда тураскаалының чанынга болган чүве.

—Бо дүвүренчиг, сезинчиг үеге сен кандыг үнелел бээр сен, бодалың кандыгыл, чээн ?—деп, айтырыгны менден ол салды.

Элээн боданып алгаш, мынчаар харыыладым:

—Демократия, ажык-чарлыг чорук, бот-догуннаашкын, шажын-чүдүлге... тыва кижи бүрүзүн дүвүредип чоруур айтырыглар ол-ла-дыр. Идегеп, бүзүреп чорааным "чайынналчак коммунизм" хоозун өөредиг болганын медереп билгеним аарышкылыг болду. Чүү болганыл? Кым буруулугул? Бо айтырыгларга дорт харыы берип шыдавас мен.

Ынчангаш башкыдан удур айтырыг салыр ужурга таварыштым. " Көрбээн чүвеңер чок, көдүрбээн хөнээңер чок" кижиле болгай силер, бо дугайында хууда бодалыңар кандыгыл?" деп, айтырыгны салдым.

Чассыг-оол Кыргысович дыка хөй тайылбырны берди, кончуг кичээнгейлиг дыннап алдым. Ооң чугаазы өөредиглиг, ханы уткалыг болган деп үнелээр мен, ынчангаш кол утказын мооң адаанда допчулап киирдим.

Ам бир он чыл эрте бергенде Тыва чуртувуска кандыг өскерилгелер болу бээрин карааң-биле көөр, угааның-биле сайгарар назы-харың аныяк кижи сен-дир сен деп, тайылбырын ол эгелээн чүве. Келир үениң салгалы төөгүнүң шынын билип алыры күзенчиг. Коммунистиг өөредигниң бууразы үдел? Большевиктерниң эң-не дээди частырыының бирээзи—аймак чоннарның шажын-чүдүлгезин хорааны. Ол дээрге биче-буурай тываларның улуг чидирии деп санаар мен. "Чүдүлге чокта чүдерээр, сүзүглел чокта сеткил дүвүрээр" деп чоннуң чугаалажырында ханы утка бар. Бо чорук тываларның сагыш-сеткилинде, угаан-медерелинде кара өңнү арттырып каан, оон дүрген адырлыры берге, ийи-үш салгал дамчыыр чадавас.

Ындыг-даа болза сайзыраңгай социализмниң ак талаларын ыыттавайн барып болбас: акыдуңма кады ажылдажылга, найырал, ада-чуртка ынакшыл, коллективтиг ажыл-агый, халас өөредилге, эмнээшкин... Шажын-чүдүлгени хорааныың херечизи: хоозураан сагыш-сеткил, коргунчуг үүлгедиглер...

Россиядан Тываны аңгылаар дугайында чугаа-соот база чоруп турду. Мооң чылдагааны-биле нациялар аразында чөрүлдээлер үнген болгай.Ындыг бодалды илередип турганнарның кара сорулгазы кажан-даа боттанмас дээрзинге идегээр мен. Каш чылдар эртерге хамык чүве эки талазынче эглири чугаажок.

Башкы даайым С.К.Токаның тураскаалынче элээн көрүп тургаш, чугаазын уламчылады:

—Тока дарганың ат-алдарын баксырадып, ооң эрткен оруун бактап турарынга, бодум хуумда, таарзынмас-тыр мен. Эрткен, амгы, келир үевис салгакчыларга төөгүнүң тураскаалы болуп артып каар болгай. Тока дээрге биче-буурай тыва чонну бүдүүлүк амыдыралдан ужулган, эртембилигге чедирген, культуразын бедиткен, ооң келир үеде сайзыралын бодааш, Россияга каттыштырган — деп, ол айыткаш, чугаазын уламчылады. —Эрги Тыванын төөгүзүнден каш одуругларны айтып көрейн. Кыдат, манчы, моол мөлчүкчүлерге дарладып чорааныысс меге эвес. Тыва араттарның амыдырал-чурттал газы ядыы-түреңги чорду. Кыс чоннуң ады-сывы безин чок "херээ чоктар" деп ададып чорааны аңаа тодаргай чижек болур. Тыванын бурунгаар үзелбодалдыг, чырык угаанныг оолдары Камбы Чамзы, Буян-Бадыргы Монгуш 1913 чылда Россияның хааны Николай II-ге бараалгап, биче-буурай тыва чонну камгалал-хайгааралга алыр дугайында дилегни киирген. Ону хаан боттандырган, 1914 чылда Урянхай край Россияның хайгааралынга алдынган, ооң төвү — Кызылдың таваа салдынган, тудуглары эгелээн.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының салдарыбиле Тывага улусчу революция тиилээн, 1921 чылдың август айда Тыва Арат Республика тургустунган.Оон бээр-ле акы-дуңма ССРЭ-ниң дузазы-биле республика экономиказын, культуразын хөгжүдүп, чурттакчы чон бүдүүлүк чоруктан уштунуп, эртембилигни чедип ап эгелээн деп, башкы тайылбырлады. Ооң-биле чергелештир чонга удур хемчеглерни алганын чугаалады. Сарыг шажынны хораан, хүрээ-хиттерни чок кылган, лама башкыларның ажыл-чорудулгазын соксаткаш, кеземче херээнге онааган, бо улуг частырыг болган. Чүдүлгени чондан күш-биле аңгылааны эки чүвеге чедирбээн болгай. Бо бүгүнү башкы меңээ тайылбырлап бергеш, байырлашкаш чорупкан. Даайым чырык өртемчейден чарлып чоруй барган, сөөлгү ужуражылгам ол болган.

Үстүнде бодалдарны илереткен Чассыг-оол Кыргысович Чанзан Бии-Хемниң Өөкке 1924 чылда төрүттүнген. Хөй чылдарда чоннуң ажы-төлүн өөредип-кижизиткен, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип келген, ынчангаш ооң политиктиг ниити билии шыырак, ниитилелде болуп турар болуушкуннарны эки сайгарып билир, бодунуң аңаа хамаарылгазын илередип шыдаар чораан.

Чассыг-оол Кыргысович-биле ужурашканымдан бээр он чылдар билдиртпейн шуужуп эрте берген. Бо чылдарны дургузунда Тывага кандыг улуг ужурдузалыг болуушкуннар болганыл? Улуг Россияның бирги Президентизи Б.Н.Ельцинниң биске аалдап чораанын төөгүлүг болуушкун деп санаар мен. Борис Николаевичини тыва чоннуң езулуг камгалакчызы деп санап болур. Тыва Республиканың социал экономиказын хөгжүдеринче, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган доктаалдарга, чарлыктарга ол атты салган. Агаар-бойдузу шириин Тыванын чурттакчы чонунга эң-не үнелиг белек— Тываны Соңгу чүкке деңнештиргени болур. Рынок экономиказынче шилчилгениң берге чылдарында ол чонга деңнелге чок ачы-дуза, деткимче болган деп, бодум хуумда, үнелээр мен.

Тыва Республиканың бирги Президентизи Ш.Д.Ооржак рынок экономиказынче шилчилгениң кончуг берге чылдарында тыва чоннуң хырнын аштатпаан, эктинден элетпээн, националдар аразынга турган чөрүлдээлерни чавырылдырган, шажын-чүдүлгени эгиткен, республиканың социал экономиказын хөгжүдер, демократияны ханыладып калбартыр дээш болдунар-ла бүгү дээштиг хемчеглерни алган. Ооң ачызында эң-не кол чүве—хөй хевирлиг өнчүлүг чаа рынок экономиказын тургускан, чонга калбак эргелерни берген, чеже хире-даа хөй малды өстүрүп, биче бүдүрүлгелерни ажыдып ап болур сен, ооң-биле бажың ажыр байыырыңга кым-даа хорувас. Эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгезинде турган бергелерни ажып эрткеш, Тыванын бурунгаар хөгжүүрүнге, чоннуң амыдыралын экижидеринге таарымчалыг байдалдарны тургускан. Даайым башкының "он чыл эрте бергенде Тыва чуртувуска кандыг өскерилгелер болу бээрин карааң-биле көөр, угааның-биле сайгарар ужурлуг сен" деп чугаалаанын ам сактып олур мен. Шын-на угаазылап бодаан-дыр. Чараш бойдус чурумалдыг, байлактыг, ажыл-ишчи чоннуг Тывавыс моон соңгаар хөгжээш, сайзыраңгай чурт болу бээринге долузу-биле бүзүрээр мен.

Маадыр-оол СЕДИПЕЙ.
Кызыл хоорай.

Тыванын 60 чылынга

XXVIII Олимпий оюннары

АЛДЫН МЕДАЛЬ ЧЕЖЕЛ?

Август 13-те Грециянын найысылалы Афины хоорайга делегейниң 28-ки Олимпий оюннары эгелээнин билир бис. Ында делегейниң 202 чурттарындан 10500 спортчулар,ооң иштинде Россияның төлээлери 470, спорттуң 32 хевирлеринге 301 алдын медаль дээш демисел эгелээн.

Спорттуң кандыг хевирлеринде эң хөй алдын медаль онаажып турарын көрүп көрээлиңер. Эң хөй алдын медаль спорттуң хааны дижиривис чиик атлетикада 46 алдын медальдың шаңналы бар. Ооң адаанда эштириниң янзы-бүрү хевирлеринде 32 алдын медальдың шаңналы көрдүнген. Үш дугаарында, боодалганың аңгы-аңгы хемчээлдеринге 17 медаль, академиктиг хемелер чарыжынга 14 алдын медаль дээш, эң хөй шаңналдыг спорттуң хевирлерин көргүзерге мындыг.

Хостуг хүреште 11 алдын медальдың шаңналын тургускан. Спорттуң бо хевиринде Россияның 7 эр, 7 херээжен спортчулары киржип турар. Медальдың саны 11, а спортчуларның саны чүге 14 болу бергенил деп айтырыг тургустунуп кээр. Кандыг-даа таварылга болу бээр дээш, олимпийжи организастыг комитет курлавырга артык спортчуларны тудуп турар боор чүве-дир. Чамдыктарын орта чеде бергешдаа, шилип ап турар.

Россияның олимпийжи командазының 7 меге кыстарының аразында бистиң мөгевис Лариса Ооржак кирип турар. Аарыкчыларның кичээнгейинге сагындырып каар чүүлүм болза, олимпийжи чурум езугаар хостуг хүрештиң мөгелериниң маргылдаазы август 22-де эгелээр, август 23-те медаль дээш түңнел маргылдаа болур. Бо хүннерде Олимпиада программазын үспейн көрүп турар болзувусса (ону үш программада доктаамал көргүзүп турар), Лариса Ооржактың чараш хүрежин көрүп болур бис.

Ча адарының спортунга 4 олимпийжи медаль көрдүнген. Ында Россиядан 2 эр, 3 херээжен спортчу киржип турар. Афиныга болган шилилге үезинде Елена Достай эртпейн барган.Чүгле мында эвес,өске командаларда база артык спортчулар эңдерик боор чүве-дир.

Олимпиаданың эң хөй киржикчилери журналистер болуп турар, олар 200 ажыг чурттарны төлээлеп, ниити саны 21 муң ажып турар. Россиядан Олимпиаданы чырыдары-биле дыка хөй журналистер чеде берген. Телевидениеге хамаарыштыр алырга, Төп телевидениениң бир дугаар каналындан 50 хире, "Россия" каналдан 70 ажыг, НТВ-ден 50 ажыг журналистер ажылдап турар.

Олимпий оюннары Грециянын 4 хоорайларында болуп эртип турар. Олимпийжилерни 3200 рестораннар ашкарып-чемгерип турар. Олимпийжи суурже хүнде 100 тонна аъш-чемни чедирип турар. Афины хоорай Олимпиадага 4 чыл иштинде дыка эки белеткенгенин журналистер бижип турар. Ынчалза-даа спортчу ажылдар-биле холбаштыр, хоорайның удуртукчулары орта хамаарышпас ажыл-херектерже улуг кичээнгейни угландырган. Таакпының артынчызын анаа кудумчуже октаптар болза, 20 еврога торгаар дээш, янзы-бүрү хемчээлдерниң торгаалдарын тургузуп каан. Бир эвес маргылдаа үезинде орукче азы шөлче үне халып келир "аарыкчылар" турар болза, 5 муң еврога торгаал онаагаш, дораан чуртунче чандырып чорудуптары көрдүнген. Олимпиаданың корум-чурумун шыңгыы тудары-биле янзы-бүрү хемчеглерни ап чорудуп турар. Амдыызында Россияның төлээлериннен корум-чурум хажыдыышкыны болдурган кижилер билдинмээн.

"КОЛ СОРУЛГА — ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДААРЫ"

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

1999 чылдан эгелээш Сарыг-Септиң орук-тудуг-септелге эргелели "Сарыг-Септиң орук-тудуг-септелге эргелели" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге кылдыр тургустунган. Чүге мынчаар тургустунуп келгенинге хамаарыштыр мээң айтырыымга Михаил Васильевич мынчаар харыылады:

— Бир дугаарында, кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң уставын ажылдап кылдывыс, ону ниити коллективтиң хуралынга сайгарып чугаалаштывыс, ооң соонда немелдерни, өскерилгелерни киирип тургаш, бадылап алдывыс. Ийи дугаарында, рынок экономиказының үезинде кижи бүрүзүнүң даанган ажыл-херээнге харыысалгазын бедидер сорулганы салдывыс. Кажан күрүне бүдүрүлгези турда, карылгалыгдаа ажылдап турар болзуңза, ажыл төлевири чоруп турар болгай. Кажан хуу бүдүрүлге кылдыр тургустунган соонда, карылгалыг ажылдаар ужур турбас. Харыысалгалыг эштежилге кылдыр тургустунган кол сорулгавыс — орулгалыг ажылдаары. Кылыр ажылдың керээзин бүдүрүлгениң күчүзүн көрүп тургаш, чарып алыр. Ону үезинде шынарлыг күүседир дээш ажылдаар. Амдыызында үндүрүглерде болгаш бюджеттен дашкаар фондуларда өревис чок. Ажылчыннар үезинде акшазын ап турар,ону саадатпас дээш хемчеглерни ап турар бис.

Бояровка — Тоора-Хем аразында дорттап аргыжар автоорукта бүдүрүлге 1996 чылдан бээр ажылдап турар. Копту хемниң иштинде кончуг берге оруктарны, көвүрүглерни кылып дооскаш, ам арт кырынче үнүп келгенин Михаил Васильевич чугаалап орду. Бо чылын олар 51 километрден, 54 километрге чедир 3 км автоорукту кылып доозар планныг ажылдап турарлар. Тайга черге автомобиль оруун кылыры — амыр эвес айтырыгларның бирээзи, малгаш-балар, хая-даш, чүү таварышпас дээр кижи болду. Ооң-биле кады Кызыл — Сарыг-Сеп, Сарыг-Сеп — Владимировка аразында автоорукта эки шынарлыг асфальтыны Кызылдың орукчулары салып турарын көрдүвүс. Өске кожууннарга деңнээрге, Каа-Хем кожууннуң девискээринде автоорукта дыка эки кылдынган. "Сарыг-Сеп орук-тудуг-септелге эргелели" КХЭ-ниң ажылы багай эвес дээрзи моон-на көстүп чыдар.

Орук-тудуг-септелге эргелелин үр чылдарда үре-түңнелдиг удуртуп келгени дээш Михаил Васильевич Хабаров — "РФ-тиң хүндүлүг орук ажылчыны"деп бедик аттың эдилекчизи,ооң-биле чергелештир ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле база шаңнаткан. Кады ажылдап чораан эш-өөрүнге хамаарыштыр үр чылдарда орук участогун удуртуп келген Л.К.Камзалаковту, хүндүлүг дыштаныылгада токарь И.П.Поминовту, Дерзиг-Аксында паромнуң башкарыкчызы Н.С.Полевти улуг хүндүткел-биле адап чугаалады.

Сарыг-Сеп суурнуң тургустунганының 100 чыл юбилейинге уткуштур орукчулар суурнуң чаагайжыдылгазынга идепкейлиг киржип, суму чагыргазының берген даалгаларын үезинде бедик шынарлыг кылып дооскан болдулар.

Сергей ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ 2003 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ-ИЮНЬДА СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

ҮЛЕТПҮР

Республиканың үлетпүрү хууда сайгарлыкчылар-биле кады амгы күштүг өртектер-биле 913,8 млн.рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ниити хемчээлиниң көргүзүглери 104,7 хуу болган.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң структуразын алгаш көөрге, оларның хөй үлүү одалга-энергетика комплекстеринге (49,6 хуузу), аъш-чем үлетпүрүнге (24,3 хуузу),өңнүг металлургияга (15,6 хуузу) онаажып турар.

2004 чылдың январь-июнь айларда хуу сайгарлыкчыларның продукция бүдүреринiң ниити хемчээли 125 млн.рубльге үнелеткен. Санаашкын езугаар алырга,хуу кижилер 9,2 муң тонна хлеб болгаш хлеб кылыгларын быжырган; 40 тонна кондитер кылыгларын бүдүрген; 120 тонна колбаса кылыгларын; 13 тонна чартык фабрикаттарны; 70 тонна бараанныг балык продукциязын; 5 тонна мороженоени; 3,5 муң кубометр дилиг материалдарын; 800 муң рубльге мебельди; 2,5 муң кубометр ажыглал ыяшты үндүр сөөрткен.

Күрүнеиң болгаш экономиканың муниципалдыг секторунга хамааржып турар республиканың улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелери 35,6 хуу продукцияны бүдүрүп үндүрген.

2004 чылдың алды айларында чиик үлетпүр,металл болбаазырадылгазы болгаш далган-крупа база комбикорм үлетпүрү эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, бадыышкынны болдурган.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң талазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүүшкүнүнүң ниити хемчээли 2004 чылдың январь-июнь айларда амгы күштүг өртектер-биле 566,5 млн. рубльдиң деңнелинде турар азы 2003 чылдың ол үезиниң өртектери-биле деңнештир алырга, 101,2 хуу болган. Көдээ ажыл-агыйның продукциязының 7,1 хуузу көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге (биче бүдүрүлгелерни болгаш дузалал ажыл-агыйын киириштир), 5,1 хуузу чурттакчы чоннуң ажыл-агыйынга, 7,1 хуузу арат (тараачын) ажыл-агыйларынга хамааржыр.

Республикада тараа культураларын тарыыры доозулган. Ажыл-агыйларның бүгү деңнелинде 2004 чылдың дүжүдүнге чазын тараан тараа культураларының ниити шөлү (эрткен чылдарда тараан хөй чылдыг сигеннерни киириштир алырга) 14,6 муң га азы 2003 чылдың деңнели-биле алырга, 29,3 хуу эвээш болуп турар. Бо чылдың тараа шөлдериниң хөй кезии (59,8 хуузу) улуг болгаш ортумак көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге онаажып турар.

2004 чылдың июль 1-ниң байдалы-биле алырга, ажыл-агыйларның бүгү адырларында мыйыстыг бода малдың баш саны 124,4 муң баш, хой, өшкү — 1003,3 муң, чылгы — 31,8 муң, иви — 2,0 муң, теве — 0,2 муң, хаван — 53,7 муң, куш — 78,7 муң баш болуп турар.

2004 чылдың январь-июнь айларда эът бүдүрүлгези (малдың болгаш куштуң дириг деңзизи-биле) 6,6 муң тонна, сүт-17,5 муң тонна, дагаа чуургазы — 1,7 млн.чуурга болган.

Республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери бир инектен ортумаа-биле 901 кг сүттү саап алган,эрткен чылдың ол үезинде 675 кг турган.

Чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларында болгаш арат ажыл-агыйларында 100 инектен дес-дараалаштыр 52 болгаш 49 бызааларны камгалап алган,анай болгаш хураган 76 болгаш 83 болуп турар.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң автомобиль транспорту-биле 2004 чылдың январь-июнь айларда 764,1 муң тонна чүктү сөөрткен, азы эрткен чылдың ол үезиниң деңнелинге дүүштүр алырга, 90,0 хуу болган. Агаар транспорту-биле 51,7 тонна чүктү сөөрткен.

Пассажирлер аргыштырылгазы. Транспорттуң бүгү хевирлери-биле 11,5 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырган. 2003 чылдың ол үезиниң деңнели-биле алырга, 114,5 хууга көвүдээн.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 99,3 млн.рубльге харылзааның ачы-дузазын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга — 45,5 млн. рубльдиң. Ниити ачы-дуза чедирилгезиниң 45,4 хуузу чурттакчы чоннуң ачы-дуза чедирилгезинге онаажып турар, 2003 чылдың январь-июнь айларда 46,7 хуу турган.

ТУДУГ

Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң болгаш организацияларның бо чылдың январь-июньда акшаны бүгү дөстеринден инвестицияның ниити хемчээли (немээн өртекке үндүрүглер чокка) 296,2 млн. рубльди шиңгээдип алган, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 19,7 хуу хөй болуп турар. Керээлиг тудуг ажылдарының ниити хемчээлин 219,8 млн. рубльге күүсеткен.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээли, ниитиниң чемненилге черлерин киириштир алырга, деңнештирген өртектер-биле 1900,0 млн. рубль болган азы 11,6 хууга өскен.

Бараан саарылгазы улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң 19,6 хуузундан,биче бүдүрүлгелерниң 40,8 хуузундан, эт-херексел, холушкак болгаш аъш-чем рыноктарынга садыглаашкынның 39,6 хуузундан тургустунган.

Үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгазында аъш-чемниң деңзигүүрү 54,9 хуузу, аъш-чемге хамаарышпас бараанар — 45,1 хуу. Бараан курлавырында аъш-чем 2003 чылдың деңнели-биле алырга, 105,2 хуу, аъш-чемге хамаарышпас бараанар — 120,3 хуу. Ниитиниң чемненилге черлериниң саарылгазы 32,0 млн.рубль болган болгаш деңнештирген өртектер-биле алырга, 7,2 хууга өскен.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР

Чурттакчы чонга көргүскен төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли 457,2 млн.рубль болган, деңнештирген өртектер-биле алырга, 2003 чылдың январь-июнь айларның деңнелинден 16,6 хуу хөй болуп турар.

Чурттакчы чоннуң чарыгдалының структуразында транспорт болгаш коммунал ачы-дуза төлевири улуг үлүүн ээлеп турар.

ӨРТЕКТЕР

2004 чылдың июнь айда инфляция (акшаның үне чокталыышкыны) эрткен чылдың декабрьга деңнээрге, 7,9 хуу болган, 2003 чылда 6,7 хуу турган. Аъш-чем бараннарынга өртектер 9,7 хууга, аъш-чемге хамаарышпас бараннарга өртектер 2,9 хууга, ачы-дуза чедирилгезинге тарифтер — 16,2 хууга (2003 чылда дес-дараалаштыр — 6,4 хуу, 4,1 хуу болгаш 15,1 хуу) өскен.

Үлетпүрге өртектер көргүзүглери 2003 чылдың декабрьга хамаарыштыр алырга, 2004 чылдың июньда 102,8 хуу болган.

САҢ-ХӨӨ

2004 чылдың май-июнь айларда республиканың каттышкан бюджеди орулгалар талазы-биле 2320,8 млн.рубльге, чарыгдалдар — 2089,7 млн. рубльге күүсеттинген. Ниити орулгаларда бодунуң орулгазының үлүү 18,1 хуу болган.

2004 чылдың июнь эгезинде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң ниити төлээр өрези (кредитор өре,банкыларда болгаш чээлиде өре), 2766,9 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазын эрттирипкен өре — 1836,5 млн. рубль.

Хуусаазы эрткен кредитор өрениң ниити түңү 2337,3 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазы эрткен өре — 1836,5 млн.рубль. Хуусаазын эрттирипкен кредитор өрениң структуразында хандырыкчыларда өрелер 50,7 хуузун ээлеп турар, бюджетче төлелгелер болгаш күрүнеиң бюджеттен дашкаар фондуларже төлелгелер дес-дараалаштыр 20,6 хуу болгаш 17,8 хуузун ээлеп турар.

2004 чылдың июнь 1-ниң байдалы-биле алырга, дебитор өрениң ниити түңү 1227,0 млн. рубль четкен, ооң иштинде организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң хуусаазы эрткен өрези 801,5 млн.рубль азы ниити дебитор өрениң 65,3 хуузу болуп турар.

2004 чылдың январь-май айларда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 195,9 млн.рубльге карылгалыг ажылдаан, 2003 чылдың ол үезинде 147,4 млн. рубль турган. Саңхөөнүң каттышкан түңнели мынчаар тургустунган; 88 бүдүрүлгелер 8,2 млн. рубльдиң орулгазын алган, 114 бүдүрүлгелер 204,1 млн. рубльге карылгалыг ажылдаан.

2004 чылдың июнь 1-ниң байдалы-биле алырга, бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хуу кижилерге берген чээлиниң ниити хемчээли 629,8 млн.рубль болган, 2003 чылдың бо үези-биле деңнээрге, 2,2 катап өскен.

2004 чылдың июнь 1-де хамаатыларның банкыда шыгжамырда салган акшазының ниити түңү 571,5 млн. рубль четкен болгаш эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 44,1 хууга өскен.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕҢНЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге хамаарыштыр акша орулгалары 2004 чылдың январь-июнь айларда айда 3014,3 рубль болган. Боттуг бар акша орулгалары (албан төлээр төлелгелерни болгаш дадывырларны казып кааптарга, арткан болгаш хереглел өртектериниң чыынды индекизи-биле эде көрген орулгалар) 2003 чылдың деңнелинге көөрге, 4,7 хуу өскен.

Бөлүк аъш-чем продуктуларының адаккы өртээ 1271,1 рубль болган, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 7,0 хууга өскен.

Айда ортумаа-биле санаттынган шалың акшазы 2004 чылдың январь-май айларда 5288,8 рубль хемчээлдиг болган. Боттуг ажыл төлевири (хереглел өртээниң көргүзүглерин езугаар алырга) 119,0 хуу болган, 2003 чылдың ол үезиниң деңнелинге деп.

2004 чылдың июнь 1-ниң байдалы-биле алырга, 123 бүдүрүлгелериниң хуусаазын эрттирген күш-ажыл төлевиринде өрезиниң түңү 118,1 млн.рубль четкен. Бир ажылдакчыга хамаарыштыр күш-ажыл төлевириниң талазы-биле хуусаазын эрттирген өре 8397 рубль болуп турар, ооң иштинде бүдүрүлге адырларында — 6998 рубль, социал адырда — 11292 рубль.

2004 чылдың июнь төнчүзүнде күрүнеиң чонну ажылга хаара тудар албанының органнарынга учетка ажыл дилеп турар 16,3 муң ажылдаар назылыг хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езузу-биле 13,7 муң кижи ажыл чок деп хүлээп көрдүнген. Оларның 64,1 хуузунга ажыл чок чорук талазы-биле ажыл чоктарның пособиезин тывыскан.

Демография. 2004 чылдың январь-май айларда республикага чоннуң чайгаар өзүлдези 1000 кижиге онааштыр 5,4 кижи болган, ооң мурнунда чылын 4,6 турган. Чурттакчы чоннуң өзүп көвүдээр чоруу 1000 кижиге онааштыр 19,3 чаш уруг төрүттүнген (2003 чылдың январь-майда 19,9 турган).

1778 кижиниң өлгени бүрүткеттинген (2003 чылдың январь-майда—1937). Бир харга чедир назылыг 58 бичии чаштар өлген (2003 чылдың январь-майда — 74 турган).

ХБАБ органнарынга 625 бадыланчылганы болгаш 373 чара бадыланчылганы бүрүткээн. 1000 бүрүткеттинген бадыланчылгага 373 чара бадыланчылга онаажып турар, 2003 чылдың январь-майда 497 турган.

Чурттакчы чоннуң аарыыр чоруу. Чурттакчы чоннуң ижиншейүндүнүң, паротип эпидемиязындан,халдавырлыг гепатиттен болгаш шээр аарыглардан аарыыр чоруу кызырылган.

Корум-чурум үрээшкини. Республиканың ИХЯ-ның санмедээлеринден алырга,4634 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннуң 100 муң кижизинге хамаарыштыр 1524 кем-херек үүлгедиишкини онаажып турар, 2003 чылдың январь-июньда 1465 турган. Күштеп күчүлээшкин болгаш наркотиктиг бүдүмелдер-биле холбашкан кем-херек үүлгедиглери өзүп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннерин илередип тывары 55 хуу болган, эрткен чылдың бо үезинде 51,4 хуу турган.

ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитеди.

Спорт болгаш амыдырал

ХҮРЕШТИ УЛАМ САЙЗЫРАДЫР

Тыва болгаш моол чоннарның шаг-төөгүден бээр сонуургалдыг национал оюннарының бирээзи хүреш боп келген.Барык-ла 1940 чылдарга чедир-ле Тыванын наадымнарынга болгаш кожууннарның улуг байырлалдарынга 128-тен 256 чедир мөгелер доктаамал хүрежип турган. Республика Наадымынга бир удаа шүүлген мөгеге «Улустуң начыны», ийи удаа шүглүрге, ТАР-ның «Арзылаң мөгези», үш удаа боорга, «Улустуң Чааны» аттарны тыпсып турган.

Тыва хүрешти улам сайзырадыр сорулга-биле 2003 чылда Моолдуң күрүне чергелиг ат-алдарлыг мөгелерин Тываже чалап, оларның арга-дуржулгазын өөренип, май 8-9 хүннеринде хүрештирип, чонга бараалгаткан болгай. Хүреш спортунуң «аарыкчызы» болганымда, чамдык кыска бодалдарымны номчукчулар-биле сүмележир бодадым.

Сөөлгү үеде Тыванын спортчулары Россияның болгаш делегейниң улуг маргылдааларынга киришкеш, янзы-бүрү хевирниң 65 медалын чаалап алган, 5 спортчу — делегей чемпиону, 6 кижи—хостуг хүрешке, бокска, сумога, каратэге, ча адарынга Европа чемпионнары болган. Сентябрь 13-те эгелээн делегейниң 28-ки Олимпий оюннарынга чурттуң шилиндек командазының составынга Елена Достайның, Лариса Ооржактың киргенин өөрүшкү-биле демдеглеп, чедиишкиннерлиг болурун күзеп ор мен.

Тыва хүрештиң төөгүзүнге база бир ховар болуушкун эрткен чылдың май 8-те Совет Тыванын 5 чылы стадионга долгандырыг езугаар Тыванын эң шыырак 13, Моолдуң 3 мөгелериниң хүрежин организастааны болур. Моолдуң Авырга мөгези Агбаансамдан Сухбат биле Аяс Монгушту шөлче чалаптарга, шимээргеп олурган көрүкчүлер безин ылым-чылым барган, Аяс дээш тура халыжып, улуг «аарыгга» алзып турганын утпаан мен. Аңаа Аяс Агбаансамдан Сухбатты октааш шүүлген, А.Сухбат үжүүрлешкен. Эрдэнэ Батбаатор үшкү черже үнген.

Тиилелге хүнү май 9-та А.Сухбат кымга-даа октатпайн, чараш аргалар ажыглап, шүглүп үнген, а Э.Батбаатор үжүүрлешкен.Мөгениң майыы кадырык дээн ышкаш, Аяс Монгуш Э.Батбааторга күдүктедип көдүрткеш, ылап-ла октаткан. Тыва мөгелер үшкү, дөртү черлер ээлээн.

Чыл бүрүде Улан-Баторга Моолдуң Наадымы июль 11-12 хүннеринде эртери чаңчыл апарган. Аңаа хүреш, аът чарыжы, ча адары ыяап-ла болур. Хүрешке 512-ден эвээш эвес мөге киржир, шүүлгеннерге тыпсыр аттар база солун. Бешки-алдыгы салыгга тиилээн мөгеге «Хартыга», чеди-тос салыгга тиилээрге — «Чаан», он, он бир салыгда тиилээрге, «Арзылаң» аттарны тыпсыр. Улуг Наадымга ийи катап шүглүрге, «Авырга күчүтен» апаар. Моол хүрешке бо эң бедик атты ийи мөге — хоочун Д.Дүвдэндорж биле хостуг хүрешке, самбога делегей чемпиону Хорлогийн Баянмунх алган. Баянмунх Тывага 1991 чылда Кызылга болган «Азия төвү» хостуг хүреш маргылдаазынга амгы Авырга мөге Агбаансамдан Сухбат база алды моол мөгелер-биле киришкен, аңаа бистиң мөгевис Монгуш Маадыр шүүлген, а моол мөге үжүүрлешкен.

Тыванын наадымнарының 12 дакпыр чемпиону Аяс Монгуш чүгле ТР-ниң Чаан мөгези аттыг боорга таарымча чок деп бодаар мен, ол Тыванын Авырга мөгези болгу дег.

Бистиң мөгелеривис күш-шыдал, дурт-сын талазы-биле моол мөгелерден ылгал чок, харын-даа чамдыктары олардан мөге-шыырак көстүр-дүр, а моол мөгелерге тыва мөгелерниң октадып турарының чылдагааны дээрге шоолуг арга кылбас, чүгле кара күжү-биле хүрежиринде. Кандыг-даа спортка арга-техника, белеткел чокта тиилелге чедип алдынмас.

Авырга мөге Агбаансамдан Сухбат тыва чонга байыр чедирип, чүве чугаалап тургаш: «Тыва хүрешти сайзырадыр херек» дээнин дыңнаан мен. Бодааргa моол, тыва мөгелерниң арга-мергежилин деңней көргени ол боор. Моолда хүреш школалары, институду ажылдап турар, ону дооскан мөгелер биске кээп, шүглүп-даа турду.

Хүрешке арга кылырда удурланыкчызының туруш, байдалын, ооң тудужун көрүп тургаш, шын,

1970—80 чылдардан бээр девииривис моолчуй берген, эзир-хартыга ужарынга дөмейлешкек, ону узун-делгем, тырың эът-ханныг оолдарга тааржыр девиг деп бодаар мен.

дүрген ажыглаарындан түңнел хамааржыр болгай. Начын Кунгааның кара чаңгыс аргазы—буттааш октаары, ону бистиң мөгелеривис билир-даа. Ол хирезинде ыяап-ла буттаткаш, октадыр. Чаңгыс аргазын Кунгаа бүзүрелдии-биле ажыглап билиринден моол мөгелерни безин буттааш, октаар чорду. Эр хей!

Улуг, шыырак мага-боттуг чамдык аныяк оолдар бир-ийи хүрешке октадыпкаш, ол олчаан хүрежирин кааптар-дыр. Кызымак эвезиниң херечизи ол. Орус чон хүрешке шуут киришпестээн-дир, 60-70 чылдар үезинде Каа-Хем, Ак-Довурактан, Кемероводан келген орус мөгелер үжүүрлежип, харын-даа шүглүп турду. Тыва хүрештиң массалыг хевирже кирбейн, бурунгаар сайзыравайн турарының ужуру ында база бар.

Хүреш эрттирер дей бергенде, мөгелер саны четчелеп чадап, шаг-ла боор, душкан-на кижиниң адын бижип ап, хүрештире бээр чоруктар бар, ындыг мөгелер көрүкчүлерге солун эвес, харын чалгааранчыг байдалче киире бээр.

Наадымнарга киржир шыырак мөгелерниң санын болгаш ат-даңзызын кожууннар, коллективтер, организациялар, өөредилге черлериниң удуртукчуларындан алыр херек. Спортче сагыш салбас, аныяктар ортузунга ажыл чорутпас удуртукчу турбас ужурлуг.

Девиг. Ол дээрге мөгениң сеткилин, тура-соруун илередир сам болур, 1970-80 чылдардан бээр девииривис моолчуй берген, эзир-хартыга ужарынга дөмейлешкек, ону узун-делгем, тырың, эът-ханныг оолдарга тааржыр девиг деп бодаар мен.

Мөге салыры. Мөгениң ат, фамилиязын бижээн саазынны алгаш-ла, чиик кашпагайы кончуг, өткүт, чараш үн-биле алгап-мактап кыйгырар. Кыйгы сөстерни чогаадып ап болур. Ийи мөге дең дүшкен болза, чаргыны комиссия чарар, а мөгелер ыытташпас, чүгле дыңнаар. Чамдыкта мөгелер боттары маргышкаш туруптарын көөр ийик бис. Чараш эвес-тир. Октаан мөге эжиниң довураан аштаан соонда, бир долгандыр девээш чоруур.

Кедер хеви. Көрүңер даан, рынокта садып турар 2004 чылдың моол календарында көргүскен 16 алдар-аттыг мөгениң кеткен берттеринде онзагай демдектерни сиилбээн, ол дээрге Наадымнарга каш катап шүүлгенин, «Арзылаң», «Чаан», «Начын» дээн аттар-биле аңгылаан.

Бисте Монгуш Маадыр харын ындыг берттүг-ле, ынчалза-даа ооң каш катап шүүлгени, алдарады билдинмес-ле болгай. Моол берт кедери албан эвес, тыва национал берттен чүге чогаадып кетпезил, содак-шудаа, идии национал тыва боорга чараш болур.

Тыва национал хүрешти сайзырадыр талазы-биле сүмем мындыг:

1.Спорт яамызы, хүреш федерациязы, тренер башкылар шаанда шүглүп чораан ат-алдарлыг мөгелер болгаш улуг назылыг кижилер-биле хүрештиң янзы-бүрү аргаларын, ону канчаар ажыглаарын сүмележип, дыңнап тургаш, тыва хүреш дүрүмүн, ооң нарын аргаларының дугайында номну бүгү школаларга, башкыларга, мөгелерге өөренир кылдыр белеткеп үндүрер.

2.Спортту сайзырадырда таарыштыр туткан бажың ыяапла херек. Кызылдың муниципалдыг спорт бүдүрүлгезин (И.Ярыгин аттыг спорт комплекизи) Күш-культура, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызынга шилчидип бээри эргежок чугула. Мону Чазак, Кызыл хоорай мэриязы өөренип көөр ужурлуг.

3.Хүреш болгаш аът чарыжын чаңгыс хүн эрттирбес. Оон аңгыда өгбелерни, бичии кижилерни паркче халас киирер. Стадионга хүреш көөрүнүң өртээн чиигедири чугула.

4.Россияның составынга Тыванын бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл юбилейлеринде национал хүреживисти өскээртен кээр аалчыларга болгаш чалатканнарга кайгап ханмас кылдыр көргүзери-биле база ону өткүт, билдингир чарлаары-биле В.Биче-оолду сүмеледим.

Россияның Президентизи В.Путин каяа-даа чорааш, спортту суртаалдап, самбо хүреш аргазын боду көргүзүп, хаактаппдаа турганын телевизордан көрдүм. Бистиң бо улуг байырлалдарывыска ооң киржип, аалдап келири дыңналган. Тыва хүрешти В.Путин сонуургаар боор. Белеткелди баш бурунгаар чоруткаш, байырывысты төлептиг уткуулу, чонум!

Чиңдол МЕЧИН,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Даш көдүрери

Даш көдүрүп маргыжары — тыва чоннуң ынак оюннарының бирээзи.

Ол амгы шагның аныяктарын күштүг-шыырак болурунга кижизидер бир арга болуп болур. Шыны-биле алыр болза, чамдык эр кижилер чудук безин ууп, көдүрүп салып албас болгай. Харын-даа чамдык аныяк оолдарның эът-шыңганы кошкак, чөлдүр, аарыгзымаар көстүр, а дурт-сыны чараш эвес болгулаар. Олар кылыр чүве тыппайн, арагаже сундугуп чоруурлар.

Ынчангаш эр кижилерни езулуг сүрлүг, күштүг маадырларның хевир-дүрзүзүнче киирер арга — даш көдүреринге маргылдааларны кожууннарга болгаш республикага хөйү-биле эрттирип, шаңнал-макталын машина чижектиг өртектиг белектерге чедирип улгаттырза, хилис барбас. Сүрлүг, күштүглерниң саны республикага көвүдээр, олар улуг-улуг маргылдааларга киржип, төрээн чериниң ат-алдарын алдаржыда бээр.

Вера КУУЛАР.

Баг кагары

Сөөлгү чылдардан эгелээш ам бо хүннерге чедир Тывада баг кагар оюн(городки) барык уттундурган, ону шуут ойнавас, чугаага безин киирбес апарганы кончуг хомуданчыг байдалда.

Баг кагары — барык-ла мөгелер хүрежи дег адаан-мөөрейлиг, солун, хөй ойнакчылыг оюн. Ол шаг-шаандан бээр тыва чоннуң база бир улуг маргылдаа оюну, байырлалы болуп чораанын хоочуннар чугаалаар. Бо оюн Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннарга эңне нептереңгей турган. Мээң билирим Хорум-Дагның чону өгбүле, арбан, суму аайы-биле улугбиче чокка үстүп алгаш, дыштаныр хүннер, байырлалдарда кончуг ойнаар турган.

Ада-өгбелерниң чугаазындан алырга, ол үеде доорбаш ыяштар эвес, езулуг баглар болур турган. Ынчан сыдым, кижен, көстег, чулар, чүгенни салыр чүве дигилээр, оон кедерезе аът, мунуп чораан шарыжыгын безин салып, бир ай чедир ойнагылаар турган деп хөөреп олургулаар. Спорт талазы-биле чогуур яамы, удуртукчулар кижизидилгеге улуг салдарлыг баг кагары дээн ышкаш өске тыва национал оюннарны аныяк-өскенге өөредип, оларның шөлчүгештерин болгаш дериг-херекселдерин кылдырып, нептередип диргизеринче кичээнгейин угландырарын диледивис.

Хоочуннарның даасканыбиле,

Делег-оол КУУЛАР.

Шыдыраага хамаарыштыр...

Шыдыраа талазы-биле дараазында четпес чүүлдерни катаптавазы күзенчиг.

Маргылдааларның чарлалын оода ай бурунгаар кылза эки. Эрткен Наадымда солуннарга чарлааны-биле маргылдаа 15-те болур турган болза, а херек чарлааны-биле маргылдаа 15-те болур турган болза, а херек кырында август 9-та эгелей берген болгай. Шагаада улуг назылыглар маргылдаазының чарлалынга ооң каяа болуру база айыттынмаан. Чүгле шагын айтып кааны элдеп. Шыдыраачылар бот-боттарындан айтыржырынга өй турган. Сөөлүнде барып паркка эртери билдинген. Чарлалга мөөрей кажан, каяа болурун, эгелээр шагын, канчаар ойнаарын тодаргай айытса чогуур.

Оон ынай Күш-культура, спорт болгаш аныяктар политиказының яамызы квартал аайы-биле өске-даа хевирлерге эртер маргылдааларның чарлалын берип турза, улам эки. Ынчан будулгаазыннар турбас. Ойнакчылар, тренер башкылар, арбитрлерниң белеткенип алырынгадаа эптиг. Маргылдаалар бедик деңнелге эртип, оюн чараш, көрүштүг-даа болур.

Шаңналдарга хамаарыштыр шыдыраачылар мөөрей соонда өкпелексеп, «орук хөлезини безин четпес чүве шейил» деп турарын бо-ла эскерип көөр-дүр мен. Кол шаңналдардан аңгыда ойнакчыларның чүткүлүн үнелээн мактал-шаңналдарны тургузары күзенчиг.

Сөөлгү үеде шыдыраачыларның саны көвүдеп, спорттуң бо хевири Тывавыста сайзырап орар. Суурларга безин 20-30 кижи чеде бээр. Мооң уламындан швейцар система-биле ойнаар апаар-дыр. Мээң саналым — бо система-биле маргылдаа эрттиреринге тускай өөредилгени эрттирери негеттинип келген. Баян-Кол суурда бо система-биле ойнаарын чүгле А.Б. Анай-оол билир.

Билен-оол МАНДЫП-ООЛ.

Судьяның ажыл-херээ

ЧОНУНГА, МЕРГЕЖИЛИНГЕ БЕРДИНГЕН

Ниитилелде чурттап чоруур кижилернин бот-боттарынын аразында амы-хууда-даа, албан-езузу-биле-даа харылзааларын хөй санныг хоойлулар амыдыралчы айтырыг-лар, ажыл-агый адырларының аайы-биле таарыштырып, уштап-баштап турар болгай.

Ынчангаш эрге-хоойлу ажылдакчызы болуру — амыр эвес херек. Аңаа эки ажылдаарынга чүгле дээди юридиктиг эртем, ханы билиг чедишпес, иштики сагыш-сеткилдиң хөй талалыг бай-байлак болуру, тура-соруктуу, быжыы, кижилериң сагыш-бодалын хандыр анализтеп, сайгарып, үнелеп билир шынар херек. Шак ындыг ховар шынарлар бо үүл дамчыштыр таныжарывыс аныяк ава, Кызыл кожуунуң федералдыг улус судунуң даргазы Валентина Кыргысовна Лопсанда бар. Валентина Кыргысовнаны даштындан көөрге шыңгыы ышкаш, херек кырында чугаалажы бээрге, кандыг-даа кижи-биле чугаалажыр деңнелди, херек, эргежок чугула сөстерни тып алыр, келген кижиге бир-ле ажыктыг сүмени бээр бедик мергежилдиг специалист деп үве билдине бээр. Ынчангаш ону билир, таныыр кижилер оон кээп арга-сүме айтырыксаар.

Валентина Кыргысовнаның ажыл-агыйжы намдары-биле, каксы-даа таныжар болзувусса, ооң күзел-үткүлү төрээн республиказынга, ооң чонунга хоойлу-дүрүмге хамаарышкан кол-кол айтырыглар-биле сырый харылзаалыг. Көшкүн амыдыралдан сууржуң амыдыралче шилчип, Россия Федерациязының хоойлуларын сагып чурттап эгелээш, чаа-ла 50-60 чылдың нүүрүн көрүп чоруур тыва кижилериң эрге-хоойлу талазы-биле бергедээшкиннерге бо-ла таваржы бээрин угаангыр кыс көрүп өскен. Ынчангаш ол төрээн тыва чонун эрге-хоойлу сагып чурттаар чорукка чаңчыктырар чаагай херекке бодун бараалгадыр деп бодап алган.

Школа дооскан соон дарый аныяк кыс Пермь хоорайда Максим Горький аттыг күрүне университединиң юридиктиг факультединиң хоойлу-дүрүм салбырынче киргеш, ону 1983 чылда, 23 харлыында тергиин эки дооскан. Хары ам-даа аныяк болганы-биле ол Улуг-Хем кожууннуң күрүне нотариузунга 3 чыл ажылдаан. 25 хар үзе-тура чедерге-ле, бедик мергежилдиг аныяк специалист Валентина Кыргысовнаны эң хөй чурттакчылыг Чөөн-Хемчик кожуунче (амгы Сүт-Хөл кожууннуң суурлары база аңаа хамааржып турган) судья кылдыр ажылдадып чоруткан. Ынчан ук кожуун эң хөй кем-херектер болур чер кылдыр республикага «сурагжаан» турган. Аныяк кыс аргадуржулга чок чинге салаалары-биле «калчаарап мөөп бустаан эмдик буганың мыйызындан» сегирип алыр ужурга таварышкан.

Ажылдаан баштайгы хүннеринде-ле сайгарар, көөр херектер дыка хөй болган. Артында-ла өлүрүүшкүн-чидириишкин, кижилериң кадыынга аар-чиик кемдээшкиннер чедирген нарын херектер болгулаан. Валентина Кыргысовна кады ажылдап турганы улуг судьяларның арга-дуржулгазын кызымаа-биле шиңгээдип, судтуң архивтеринден эң нарын херектерни уштуп, номчуп таныжып турган, кыска үе иштинде эки ажылдыг аныяк судьяларның санынче кирген. Ажыл-албанының ол эң берге кожуундан эгелээнинге ам дуржулгалыг судья улуг сеткил ханыышкын-биле сактып олурар. Ынчан улуг ССРЭ-ни коммунистиг партия уштап-баштап турган болгаш, судья кижи ай санында чонга отчедун бээр, кожууннуң партия райкомунга база илеткээр. Оон эрге-хоойлу талазы-биле профилактика ажылы чорудуп, янзы-бүрү бүдүрүлгелер, албан черлери кезип, харын-даа машина-балгаттыг малчын турлагларже үргүлчү чоруп турганнар. Ук ажылдарга аныяк судья улуг чүткүл, бедик күзел-сорук-биле киржип турган. Чүге дээрге стол артынга эвес, чон аразынга ажыл эң дээштиг дээрзин, аныякдаа болза, билип чораан. Ынчангаш кызымак ажылдыг Валентина Кыргысовна кожууннуң удуртукчуларынга-даа, бөдүүн чонга-даа билдингир апарган. Судьялап ажылдап эгелээнинин үшкү чылында-ла ону Чөөн-Хемчик районнуң улус судунуң даргазынга томуйлаан. Чоннуң бүзүрелин аныяк удуртукчу тергиин эки күүседип, аңаа 1994 чылга чедир ажылдаан.

Ол чылын Чаа-Хөл кожуун чаа тургустунган. Аңаа суд органын организастап тургузар аныяк, дуржулгалыг судья херек апарган. Чогум-на ол сорулга-биле Валентина Кыргысовнаны Чадаанадан ынаар кыйгыртып эккелген. Аңаа үү-даа чок, куруг турган кожуунга В.К.Лопсан суд чорудуунга тааржыр улуг бажыңны тып, септедип, кады ажылдаар кадрларны, ылаңгыя архив ажылдакчыларын, аныяктар аразындан тып, боду өөредип, чамдыктарынга дээди юридиктиг билиг чедип аар арганы-даа берген. Ынчангаш Чаа-Хөл кожуунга суд органын Валентина Кыргысовна үндезилеп тургускан. Ооң ол үеде шилип алган аныяктарындан суд күүсекчизи Алена Белек-оол дээн ышкаш аныяктарның ам-даа чедиишкинниг ажылдап чоруурун ол улуг өөрүшкү-биле сактып орду.

1997 чылда бедик мергежилдиг удуртукчуну сөөлгү эде тургустунуушкун чылдарында эң хөй болгаш янзы-бүрү нация чурттакчылыг апарган, аажок улуг девискээрлиг Кызыл кожууннуң федералдыг улус судунуң даргазы кылдыр томуйлаан. Эде тургустунуушкуннуң берге чылдарында бо кожуунче республиканың өске кожууннарындан дыка хөй өг-бүлелер көшкен. Хөй национал составтыг болгаш бо кожуунга болгулаан кем-херек үүлгедиишкиннери онза нарын болган. Ооң кадында чамдык кем-херек үүлгедикчилери өске ырак кожууннарже, ылаңгыя Куңгуртугже азы тайга-таксылдарже, өскелери Россияның улуг хоорайларынче 5-6 чыл иштинде дезип туруп берген таварылгалар тургулаан. Ынчангаш чаа келген удуртукчу Валентина Кыргысовнага хуусаазы эрткен 62 нарын кем-херек үүлгедиишкиннериниң документилерин хүлээдип бергеннер. Оон аңгыда судьяларның ээлчег езугаар хүн бүрүде көөрү 300 ажыг херектери база бар. Ынчангы ТР-ниң Дээди судунуң даргазы Анай-оол Дыыт-пайович Ховалыг В.К.Лопсанның удуртукчу арга-дуржулгазын билир болгаш, ол чыглы берген хуусаазы эрткен херектерни кыска хуусаада көрүп сайгарарын аңаа дааскан.

Валентина Кыргысовнага ук судтуң ажылын эде организастап, күжениишкинниг ажылдаары негеттинип келген. Шынап-ла, бир чыл бичии-ле ажыг үеде ол хуусаазы эрткен херектериң чаңгызы-даа артпаан. Орта бүдүн Кызыл кожууннуң улус судунуң ажылдакчылары бир демниг, кызымак-ла ажылдаан. Ылаңгыя дуржулгалыг судьялар Людмила Владимировна Доржатпаа, Чечек Кыргысовна Шулуу эң күжениишкинниг, чогаадыкчы, мергежил талазы-биле бедик деңнелге ажылдаанын Валентина Кыргысовна сеткил ханыышкын-биле чугаалап олурду. Үре-түннелдиг ажылы дээш коллектив чаа «УАЗ» маркалыг автомашина, республиканың суд органнарындан бир дугаарында компьютер техниказы-биле шаңнатканнар. Суд органының даргазы В.К. Лопсан ТР-ниң Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. (Валентина Кыргысовнаның эки ажылы дээш ооң мурнундаа шаңнаткан Хүндүлел бижиктери дыка хөй, чыл санында шаңнадып чораан).

Сөөлгү чылдарда кижилер боттарының эргелерин суд дамчыштыр камгалап эгелээнибиле кеземче херектери-биле чергелештир хамааты херектер дыка көвүдээн. Оон ынай саң-хөө, кижилериң амы-тынынга, кадыкшылынга хамаарышкан нарын херектер база көвүдеп эгелээн. Ынчалза-даа биеэде турганы дег хөй херектерни хуусаазын эрттир чыгбас дээш суд коллективи херектерни өй-шаанда көрүп, чогаадыкчы езу-биле ажылдап турар.

Оон ынай суд ажылынга чамдык нарыыдадыышкыннарны 2002 чылда үнген чаа кеземче-чорудулга хоойлузу (КЧХ) тургускан. Ук чаа эрге-хоойлу актызы суд органнарының ажылының чаартылгазының эгезин салып турар. Ол хоойлу езугаар судьяларның кылып чорудар ажылы немежип көвүдээн. Шагда каразыттырган кижилерни прокурорнуң чөпшээрели-биле хоругдап турган болза, ам ук айтырыгны судьялар көөр апарган. Ынчангаш кандыгдаа кижини чүгле судьяның шиитпири-биле хоругдаар. Ону кылырда кижиниң эргелерин хажытпас дээш херекти ыяк өөренип көөр болгаш ыяап-ла хоойлу барымдаалаар. Чаа КЧХ кижиниң хостуг эргелерин камгалаарынче угланган. Каразыттырган кижи суд ооң херек үүлгеткенин истелге чорудуп, ыяк бадыткап, шиитпир үндүрбээн шаанда буруулуг деп санатпас. Истелге үезинде болчукчу чокта, өчүк бербес. Судтар кайыдаа тала (судтаттырыкчы болгаш когараан) боттарын камгалаар, аажок маргыштыг эртерин чаа хоойлу чөпшээрээн.

Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге кижиниң эргелерин камгалаар талазы-биле бистиң судтарывыс Европа судтары-биле деңнежип бар чыдары ол. Эң кол үве — хоойлу езугаар кижиниң хостуг эргези апарган. Ол РФ-тиң Конституциязында безин айыттынган болгай. Ынчангаш ам бир суд эрттирип алыры безин дыка берге апарган. Аңаа кайы-даа таланың эргезин хажытпас дээш судья чүгле хоойлу езугаар шиитпир хүлээп аар. Судка каразыттырган кижиниң буруулуун факт-барымдаалар дузазы-биле ыяк тодараткаш, оон шиитпир үндүрер. Ынчангаш судья кижи бажыңынга хостуг шагында дыштанып турган безин ажылының дугайын үргүлчү бодап турарын Валентина Кыргысовна онзалап демдегледи. Эң чылыг сөстерни ол Россия Федерациязының курлавырда хүндүлүг судьязы Долгар Ондаровна Оюн-Бартанның адрезинге чугаалап олурду. Хүндүлүг дыштаныылгадаа болза, хоочун судья Долгар Ондаровна аныяк судья бо улус судун даргалап эгелээнде-ле, арга-сүмезин берип эгелээш, бо хүннерге чедир үнелиг дузазын көргүзүп чоруурунга Валентина Кыргысовна хөлчок өөрүп чугаалап олурду. Бо Кызыл кожууннуң девискээри республиканың найысылалын долгандыр чаттылган болгаш, кайы-даа кожуундан келгилээн кижилер аңаа кем-херекти үүлгедип болур. Ынчангаш херектер доктаамал хөй болур. Суд адаанда кижилерни, херечилерни ырак-узак кожууннардан келдиртип алыры — дыка нарын айтырыг. Ынчангаш барып-барып, шак ындыг берге участокка хоочун судья Долгар Ондаровнаның арга-сүмези, улуг деткимчези дыка херек.

Оон ынай чаа КЧХ езугаар суд үезинде багай истеттинген херекти дедир истелге органнарынче чедир истээри-биле чорудар деп үве чок апарган. Чедир истеттинмээн кеземче херээ суд үезинде бадыткаттынмайн барза, каразыттырган кижини агартыры албан. Ынчангаш бистиң аныяк истекчилеривиске бо байдал ажылынга бедик харыысалгалыг, кичээнгейлиг, бүгү тала-биле ханы билиглиг болурун негеп турар. Ынчангаш ниитилелдиң корумчурумун быжыглаарынга суд, истелге органнарының эки ажылы хөлчок дээштиг болур дээрзин Валентина Кыргысовна чугаалап олурду.

Республикада кем-херек үүлгедир чоруктарның бир кол чылдагааны – чамдык кижилериң ниитилелдиң чаа негелделеринге дүүштүр чурттап билбези, бичиизинден тура-ла эки кижизидилге-даа, билиг-даа албааны бооп турар. Өзүп орар кижиниң сагыш-сеткилин шын хевирлеп кижизидери, ону быжыг билиг-биле чепсеглээри – келир үеги чаа амыдыралче көдүрлүүшкүннүң, сонуургалдың дүлгүүрүн оларга тутсуп бергени ол дег боор. Ылаңгыя чогуур өйүнде эртем-билиг чедип албаан, ынчангаш ажыл безин чок адаиелер амгы чединмес өг-бүлелерде дыка хөй. Ындыгларга хамаарышкан суд үезинде судья кижиниң чүрээ кээргелден чамдыкта ыстай бээр дээрзин дуржулгалыг судья чугаалап орду. Ынчалза-даа кандыг-даа таварылгада херектиң аар-чиигин ыяк сайгарып, чүгле хоойлу езугаар чиигелделерни көөр апаар. Ынчангаш судтар үезинде кайы-даа таланың эргези хажыттына бербезин дээш судья кижи хоойлуларны ыяк көөр, барымдаалаар апаар.

Валентина Кыргысовна чүгле бедик мергежилдиг судья эвес, аныяк ава деп база үстүнде чугаалаан болгай бис. Ооң улуг кызы Наташазы авазының изин чандыр баспайн, эрге-хоойлу талазы-биле дээди эртемни чедип ап турар. Оглу Алешазы Томскиниң күрүне университединиң даштыкы харылзаалар факультединде даштыкы дыл талазы-биле тускай специалист болур дээш өөренип турар. Олар база-ла авазы дег келир үеде төлептиг специалистер бооп, чонунга, чуртунга бараан болурлар. Оон ынай Валентина Кыргысовна удуртуп чоруурунда суд коллективиниң аныяк ажылдакчылары дээди эртем азы ийи дугаар дээди эртем чедип алзын дээш олче углай таарымчылыг байдалдарны тургузуп, чогаадыкчы езу-биле ажылдап чоруур.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: бедик мергежилдиг судья В.К.Лопсан.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ЧОГААДЫГ БИЖИИРИНГЕ КАНЧААР ӨӨРЕДИРИЛ?

Башкының ажылының дуржулгазындан

Чогаадыг бижииринің дугайында методиктиг ажылдар эвээжинден ургларга чогаадыг бижидип өөредир айтырыгга бергедээшкиннерге таварышкан болгаш, "Чогаадыг бижидериниң методиказы" деп ажылды үндүрүп, өөреникчилерниң чогаадыгларын "Чогаадыглар чыындызы" деп ном кылдыр үндүрер сорулганы салып алган мен. Бо ажылды шилип алган ужурум болза, школада чаа ажылдап чоруур тыва дыл, чогаал башкыларынга дуза чедирери.

Ургларның чугаа сайзырадылгазының бир онзагай нарын хевири — чогаадыг бижиири. Ургнуң сагыш-сеткилин сайзыраңгай, чараш кылдыр хевирлевес болза, чогаадыг бижиири болдунмас. Чогаадыгны бижип өөредири — кижиниң бодалдарын шын, чиге, ханы болгаш тускай аян-биле илередири болур. Кандыг-даа ниитилелге, байдалга кижи бодалдарын шын дамчыдып, ону уран-чечен илередип билир ужурлуг. Чүге дизе хүн бүрүде амыдыралдың нарын айтырыглары чидии-биле тургустунуп турар. Оларның аразында сагыш-сеткил культуразы, ооң сайзыралы бирги черде туруп турар. Бир эвес ургну бодалдарын шын, делгереңгей, уранчечен болгаш ханы анализтиг дамчыдып билир кылдыр өөредир болза, ооң иштики делегейи байлак, сагыш-сеткил культуразы сайзыраңгай кижи кылдыр хевирлеттинер.

Сөс — өөреникчилерниң чогаадыынга, улуг чогаалчыларның чогаалынга дег, эң улуг тудуг материалы. Ону шын ажыглап билиринге өөредир. Канчаар өөредирил? Шак бо айтырыг бистиң мурнувуска чайгаар-ла тургустунуп келир. Бир эвес бистер өөреникчилерге сөстү, сөс каттыжыышкынын шын ажыглап билир кылдыр өөретпейн, чогаадыг бижидер болзувусса, чогаадыгның дыл-домаа "ядыы" болуп, утка-шынары-даа куду деңнелге бижиттинер. Ынчангаш ындыг байдалга таварышпазы-биле чогаадыг бижииринің аргаларын тайылбырлаан киирилде азы баштайгы кичээлге чечен чогаалдың чурумалдыг аргаларының дугайында чижектерге көргүзүп тургаш, тайылбырлаза чугула. Дылдың чурумалдыг аргаларынга деңнелге, метафора, диригжидилге, эпитет хамааржыр. Болар чокта чогаадыгның дыл-домаа чараш, чиге болдунмас, утказы эреңгей болур. Ынчангаш дылдың чугула чурумалдыг аргаларын ыяап-ла тайылбырлап билиндирер. Оларны шын ажыглап билир кылдыр чаңчыктырар. Ону канчаар чедип алырыл дизе, кандыг-даа чогаалды чогаал кичээлдеринге сайгарып тура, дыл-домааның онзагайын албан сайгарып, аңаа доктаар болза эки. Деңнелдерни, диригжидилге, метафора, эпитеттерни ушта бижидип, аңгы тускай кыдыраашка ол чогаалга кирген дылдың чурумалдыг аргаларыбиле домактар чогааттырып, чоорту кыска хемчээлдиг чогаадыгларны дылдың аргаларын таарыштыр ажыглап тургаш, бижиттирер. Ол бижиттирерде оларның шуптузун (хары угда) ажыглаарын болдурбас. Оон башка өөреникчилер чогаадыг бижииринің утказын эки билбейн, дыл-домаан эмин эрттир каастап бижииринге өйлежи бээр.

Дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып, ооң утказын өөреникчилерге билиндиреринден аңгыда, утказы билдинмейн баар хире сөстерни сайгарып тайылбырлаары эргежок чугула. Чүге дизе сөс чогаадыгга өөреникчилерниң сеткил-бодалын шын илередиринге эргежок чугула тудуг материалы деп чугаалаштывыс. Чамдык өөреникчилер сөстүң утказын билбезинден утка-чок домактарны бижээн болур. Ынчангаш дылдың чурумалдыг аргаларын база сөстерниң ужур-утказын тайылбырлап бижиир тускай кыдыраашка кичээл санында ургларның сөс курлавырын байыдар сорулга-биле бо хүн кичээлде утказын тайылбырлаан сөстү ылап билген бе дээрзин хынап, албан боттарынга ол сөстүң дузазы-биле каш янзы домактарны чогааттырып, бижимел-биле ажылдадыр. Мындыг янзылыг чогаалдың уран-чечен дыл-домаан сайгарган кичээлди бүдүн шак эрттирзе эки. Словарылыг ажыл кыдыраажындан аңгыда өөреникчи кижиге чогаадыглар бижиир база аңгы кыдырааш турар болза эки. Ол кыдыраашка тыва дыл-даа, чогаал-даа кичээлинге берген кандыг-даа хевирлиг чогаадыгларын киир бижиир. Башкы хынаан. Частырыглар демдеглеттинген. Аргасүме алган соонда, катап чаа кылын кыдыраашка киир бижиир. Аңгы кыдыраашка чүге киир бижиирил? Өөреникчи кижиниң класстан классче чогаадыг бижип өөренип турарының деңнелин башкы хайгаарап, аргасүмезин берип, өөреникчилерниң боттарынга чылдан чылче чогаадыгны оон-даа аянныг уткашынарлыг, чечен дыл-домактыг бижииринге улуг идиг, деткимче болур.

Чогаадыгны бижиирде, бирле дугаарында, темазын шилип алыр, ооң кол бодалын ыяк билип алыр. Ийи дугаарында, план-биле ажылды чорудар. Үш дугаарында, кыска бижимел-даа кылып алыр. Бодун чоорту мынчаар белеткеп алган соонда бижиир. Теманы шилип алырда, чогаалды азы бижиир дээн чүүлдүң утказын эки билген турар ужурлуг, темага сонуургал херек, теманы эки билир мен деп бүзүрел, ооң соонда дуржулга херек. Чогаадыгны бижип тура, амыдыралга болган чүүлдү холбап, деңнеп тургаш, бижиир. Кандыг-даа чогаадыг киирилде, кол кезээ, түңнели деп 3 кезектен тургустунар. Эң хөй бергедээшкиннер чогаадыгны бижип эгелеп алырында. Чижек хевирлерин көрүп көрээлиңер.

1. Чогаалчы ынча чылда, аңаа төрүттүнген. Ындыг-мындыг өөредилге черин дооскан дээн хевирлиг кыска медээлерден эгелеп болур. Чижээ, "В.Ш.Көк-оол — хөй талалыг кайгамчык кижи: уран хоюг кылдыр ырлаар, хараачыгай дег кашпагай танцылаар, кедергей солун шиилер чогаадыр драматург, баштайгы бот-тывынгыр композитор. Ол 1906 чылда март 1-де Улуг-Хемниң Торгалыгга төрүттүнген. В.Ш.Көк-оол баштай Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университедин дооскан. Ооң соонда Москвага күрүнениң Луначарский аттыг театр уран чүүлүнүң институдунга өөренип турган. Ооң каяа-каяа ажылдап чораанын каксы чугаалааарга безин Тыванын уран чүүлүнүң "алдын" арны көстү бээр". Өскээр чугаалааарга, чогаалчының кыска допчу намдарындан эгелеп бижиири.

2. Чогаадыгның темазын барымдаалап, кандыг-бир болган таварылганы бижип болур. Чижээ, С.Б.Пюрбюнуң 1947 чылда үнген "Төрээннерим" деп аттыг шүлүктер ному парлаттынган. Ол 1000 кезек кылдыр үнген ном үр-даа болбайн, авторун тенниг сывырындак демир артынче, ынчангы шаажылал органнарының чажырыпкан соон дарый, отка өрттенир кылдыр шииттирген болгаш ыйбахүл болуп хуулуп, эстеп-хадый берген. Тыва черге ооң чаңгыс-даа экземпляры артпаан..." Чогаадыгны мындыг хевирлиг эгелеп алырга, номчуп орган кижиниң кичээнгейин дораан хаара тыртыптар болгаш ооң соонда чүү болурун кижи четтикпейн номчуп, билип алыксаар.

3. Чаңгыс домак сөстен эгелеп бижип болур. Чижээ, "Ава. Ол хаяларда бижиттинген, тоолдарда, тоолчургу чугааларда алгаттынган, муңгарааанда, өөрээнде, кортканда сөглеттинер сөзү. Шынап-ла, кижи бүрүзү чаш чорааш бир дугаарында "ава" деп сөстү адаар болгаш чырык өртемчейден өске өртемчейже чоруурда база-ла "авай" деп сөстү адаар. Аржаан суу дег ачы-буянныг херээжен чоннуң сагыш-сеткилиниң уян чымчаан, дузааргаан, чымыштыг ажыл-ижиниң дугайында чеже-чеже чогаалдар бижиттинмээн дээр..."

4. Айтырыг уткалыг эгелеп болур. Чижээ, А.А.Даржааның чогаалдарын номчаан санымдала мээң сагыш-сеткилим дойлуп, мени боданырынче албадаптар. Чүге?.."

5. Кандыг-бир билдингир кижиниң азы чогаалдың маадырының цитата чугаазындан база эгелеп бижип болур.

Чогаадыглар тургузуунуң болгаш утказының аайы-биле янзы-бүрү хевирлерлиг. Оларның каш хевир-янзызын көрүп көрээлиңер.

Чогаадыг сактыышкын. Маңаа ургларның чаш шаанда, көрген, билген чүүлдеринге даянып, азы боду-биле болган таварылганы сактып бижиир. "Бирги класска эң-не баштай киргеним", "Ном-биле бир дугаар танышканым", "Эң чоок эжим-биле баштайгы ужуражылгавыс", "Уттундурбас хүннерниң бирээзи" дээн чижектиг темаларга бижидип болур.

Чогаадыг-дүш. Маңаа ургларның дүжүнде көрген чүүлүн база чүнү оштап турарын боттарыныы-биле бижип болур. Кандыг темага бижиирин боттары шилип алыр.

Чогаадыг-чагаа. Бо хевирниң чогаадыынга янзы-бүрү уткалыг чагаалар бижидип өөредир. Дилег, байыр чедирген, сөс дамчыткан, эш хуузунуң чагаазы дээш, оон-даа өске.

Чогаадыг-шүгүмчүлел. Маңаа ургларның сеткилинге таарышпаан чүүлдү, байдалды бижип болур. Чижээ, "Арыг-шеверни сагыыр ийик мен", "Бодундан улуг улусту хүндүлээри албан". Бо хевирниң чогаадыгларын ургларга бижиттирерге, экигаар танышканым", "Эң чоок эжим-биле баштайгы ужуражылгавыс", "Уттундурбас хүннерниң бирээзи" дээн чижектиг темаларга бижидип болур.

Чогаадыг-дүш. Маңаа ургларның дүжүнде көрген чүүлүн база чүнү оштап турарын боттарыныы-биле бижип болур. Кандыг темага бижиирин боттары шилип алыр.

Чогаадыг-чагаа. Бо хевирниң чогаадыынга янзы-бүрү уткалыг чагаалар бижидип өөредир. Дилег, байыр чедирген, сөс дамчыткан, эш хуузунуң чагаазы дээш, оон-даа өске.

Чогаадыг-шүгүмчүлел. Маңаа ургларның сеткилинге таарышпаан чүүлдү, байдалды бижип болур. Чижээ, "Арыг-шеверни сагыыр ийик мен", "Бодундан улуг улусту хүндүлээри албан". Бо хевирниң чогаадыгларын ургларга бижиттирерге, экибагайны ылгап билир, мен болза канчаар мен деп айтырыгга харыыладып бодандырар.

Чогаадыг-үнелел. Көрген, билген чүүлдерин үнелеп бижиир.

Грамматиктиг чогаадыглар. "Чүве адының дугайында чүнү билир мен".

Чогаадыг-сагыш. Бо хевирниң чогаадыы ургларны эки, чараш чүүлдерже чүткүлдүг болурунга өөредир. "Хөй акшалыг болган болзумза", "Бир эвес мен президент турган болзумза". Азы өскээр чугаалааргa, күзелсагыжын бижиир чогаадыглар.

Чогаадыг-тоол. Ургларның боттарынга кижизидикчи уткалыг тоолдар чогааттырар.

Чогаадыг-миннииишкин. Ургларның янзы-бүрү байдалдарга шын эвес, ыянчыг, чараш эвес частырыгларны кылганын сөөлүнде боду билип, билингенин бижиир.

Чогаадыг-диалог. Маңаа 2 азы оон хөй кижиниң аразында болган чугаазын бижип болур.

Хуулгаазын чогаадыг. Болур-бүтпес ужурлуг чүүлдү бүдер кылдыр сагыштап бижиир. Маңаа тоолдар дылы-биле таныштырар.

Улаштыр төндүр бижиир чогаадыглар. Маңаа башкы чогаадыгның эгези болур сөзүглелди боду бээр, а улаштыр ургларны боттарыныы-биле бижиир. Чижээ, "Ургларның-даа, улгларның-даа сагыш-сеткилинден ыравас, четтикпейн манаары тывызыксыг, уран-тоолзуг хуулгаазын — Чаа чыл. Ол — өг-бүленің, өөрүшкүнүң, найыралдың, ынакшылдың байырлалы. Чаа чыл — янзы-бүрү күзелдерниң, идегелдиң, ынаныштың бодалдары, отчугажы. Чаа чыл — кижилерниң бодап сагынмаан чажыттары, ужуражылгалары, сагыш-сеткилден байыр чедириишкиннери, күзээшкиннер, белектер. Чаа чыл чеже кижилерге аас-кежикти, өөрүшкүнү, идегелди хайырлаваан дээр.

Чогаадыг-демдеглел. Бо хевирниң чогаадыгларынга ургларны хүн демдеглелин чеченмерген кылдыр бижиир.

Кайы-бир чогаалчының чогаалдарынга даянып бижээн чогаадыглар. Маңаа ургларны чогаалга хамаарышкан үзелбодалдарын илередир. Чогаадыгның киирилде кезээниң кайы хире хемчээлдиг болуру чугула эвес. Аңаа чугула чүүл — чогаадыгны бижип эгелей бергеш-ле, темазының кол бодалын ажыдары. Киирилде кезээн бижип алгаш, чоорту кол кезээнче логиктиг харылзаалыг кылдыр шилчип бижиир. Кол кезээнге чогаадыгның темазын хандыр, долузу-биле ажыдып, чугаалап турар чүүлүн, бодалын тодаргай чижектер, эпизодтарны, болуушкуннарны киирип тургаш, бадыткап бижиир. Чогаадыгның темазынга хамаарышкан сайгарылга-литературлуг статьяларны ажыглап тура, цитата кылдыр азы эдерип чугаалаан кылдыр киирген таварылгада кымның бодалынга катчып, шак ындыг үнелелди берип турарын айтыр. Чижээ, А.К.Калзанның, Д.С.Куулардың дээш, өске-даа критиктерниң ажылдарында ынча деп үнелээн деп бижиир. Чогаадыгны бижип тура, сайгарып турар чогаалының утказын эгезинден төнчүзүнге чедир эдертир бижиирин шуут болдурбас. Чүге дизе ол чогаадыг эвес, анаала кандыг-бир чогаалдың утказын бижээни-биле дөмей болур. Чогаадыгны бижип тура, чүгле чогаалдың сөзүглелинге, критиктерниң сайгарылгаларын киирип бижииринден аңгыда, бодунуң үзел-бодалын оларның дузазыбиле дамчыдып, бот-тускайлаң ажылдаары чугула.

Чогаадыгның кол кезээнге теманы долузу-биле ажыдып бижээн соонда, түңнелин бижиир. Түңнелин бижиирде, база-ла харылзаа херек. Кол кезээ-биле түңнели база-ла харылзаалыг болур. Түңнелинге ниитизи-биле бодунуң үзелбодалы, хамаарылгазы болгаш ам бо үе-биле деңнелгези, хууда үнелели, темага хамаарышкан бодалдарын бижиир.

Чогаадыгны бижип тура, сагыыр ужурлуг кол-кол негелдер: 1. Темага дүүшкээ. 2. Темазын хандыр, долузу-биле ажыдып шыдаары. 3. Чугаалап турар чүүлүн, бодалын тодаргай чижектер, болуушкуннар киирип тургаш, бадыткаары. 4. Чогаалдың кезээн план езугаар харылзаалыг кылдыр бижиири. 5. Боттускайлаң ажылдаары. 6. Стиль аайы-биле чаңгыс аайы, бот-онзагайы, дылының чечени. 7. Эпиграфтарны болгаш цитаталарны чогуур черлерге, утказынга дүүштүр ажыглаары. 8. Төөгүлүг болгаш литературлуг болуушкуннарны, фактыларны шын ажыглаары. 9. Тыва литературлуг болгаш стиль, грамматиктиг нормаларны сагып, шын ажыглаары.

Урана АЛГЫЯК,
Тоора-Хем школазының тыва дыл, чогаал методкаттыжыышкынының удуртукчузу.

"ЧАҢГЫС ӨНЧҮМ—УЯН ЫРЫМ"

Чоокта чаа чырыкче үнген Тыванын Улустуң чогаалчызы, Күрүне болгаш С.Сарыг-оол аттыг шаңналдарның лауреады, "XX чүс чылда Тыванын шылгараңгай кижилери" деп күрүне номунда ады кирген Юрий Шойдакович Кюнзегештиң "Чаңгыс өнчүм – уян ырым" деп номун улуг сонуургал-биле номчудум. Шынаппла, чогаалчы А.А.Даржайның авторну "тыва поэзияның мөңге ногаан пөжү" деп адап, бижип турары чөп.

Шүлүкчүнүң кезээ мөңгеде арттырып каан чогаалдары ону бадыткап турар. Номну номчуп олурарга, сактырга-ла автор бистиң аравыста чурттап, аралажып-харылзажып чоруур ышкаш, үнү дыңналып, овур-хевири карактарга чуруттунуп келир. Номнуң эге үүлүнде бижип кааны ышкаш ол чонунга, ажы-төлүнге эгээртинмес алдын-мөңгүннүдаа эвес, алмаз эртинени-даа эвес, а өнчү кылдыр уян ырларын арттырып каан.

Ю.Ш.Кюнзегеш Тыванын каас-чараш булуну Тожуга төрүттүнүп, ооң кайгамчык бойдузун магадап, өгбелериниң төнчүзү чок тоолдарын дыңнап өзүп келген. Алызында барып чогаалчы апаарынга төрээн чериниң бойдузу, ада-өгбелериниң ыткан тоолдары, ырлаан ыры, кожамыктары улуг салдарлыг болган.

Ооң бижээн тоожулары, очерктери, шүлүктери янзы-бүрү темаларлыг, дылы чечен-мерген, чараш. А шүлүктери сеткилсагыжывысты хөлзедип, өөртүп, уярадып, кайгадып чоруур.

Номда кирген "Кара-Балык" деп тоожуда бойдусту кайгамчык чараш кылдыр бижээн.

"...Тайга черниң арыг болгаш соок суглуг хөлүнде хөй янзы өдүректер: даргый, ала, бос чоргаар болгаш дыыжы кас таваар эштип чоруурлар". Хөлдүң чайгы чурумалын ол олчаан көстүп келир кылдыр бижээн. Ындыг чараш, каас оранда ивижилер чурттап турарын ол көргүскен.

Чогаалдың кол маадыры – ивижи Айлыңмаа дээр аныяк уруг. Чаа тургустунуп турар "Адыр-Кежии" колхозтуң тургузукчуларының бирээзи болу бээр. Оон аңгыда Дарыжык, Дамдын, Нагаза, Эрестол дээн ышкаш шалыпчы маадырларның ачызында колхоз тургустунуушкуну тодаргай көстүп турар.

Төрээн черге ынакшыл кижиниң ону эки билиринден көскү. Тоожуну номчуп ора, ында дыка хөй хемнер, хөлдер, тайгаларны автор дыка эки билирин кижи кайгап каар. 30 ажыг гидронимнер барын эскердим. Оларның чамдыызы бо: Хар-Тайга, Шарым-Тайга, Өдүген, Хүлбүс-Даш, Эки-Оттуг, Телиг-Хая, Дыттыг-Арыг, Меңги-Ха-Тайга, Улуг-Даг, Каът-Чазы, Чайлыг-Хавак, Ак-Сукпак, Толбул, Талым, Кара-Төш, Арбык, Таңмалыг, Чекпелиг, Суглуг-Хем, Телдиг-Ээрем, Баш-Хем, Серлиг-Хем, Адыр-Кежии, Азас-Хем, Изиг-Суг, Ээн-Суг, Азас-Хөл, Шиилиг-Хөл, Кара-Балык.

Юрий Шойдаковичиниң чогаалдарының эң-не шылгараңгай шүлүктериниң аразындан чамдык кезии школа программазында кирген.

"Чангыс өнчүм – уян ырым" деп чаа номунуң "тураскаадыг шүлүктер" деп кезээнде төрээн чери биле кижиниң чоок харылзаазын "Аргалар" деп шүлүүнде тода көргүскен.

Шыргай черниң үнүн дыңнап,
Шырым, маргаа чыдын тынып,
Чавыс кудай торгузунга
Чаагың сыртай салыксаар сен.

Алдын-сарыг аргаларга
Арай күскээр каттап чорааш,
Чүзүн-баазын элдеп өңге
Чүрээң алзып боданыр сен.

Харлыг кыжын аргаларга
Хаагың кеткеш, дииннеп
чорааш,
Ожук баскан шеттер-биле
Оожум ырлап хөөрежир сен.

Өг-бүлезинге, ажы-төлүнге,эш-өөрүнге шүлүктерни ол тураскаадып бижээн. "Аас-кежиин тарыжар сен" деп лириктиг шүлүүн уруу Верага тураскааткан.

Уруум сеңээ номдан артык
Уттундурбас чаагай белек
Төрүттүнген хүнүң уткуй
Дөзелеп-даа тыппас-тыр мен.

Чагытайга четкеш келдим.
Чараш чечээн сунайн дээн мен,
Чаңгыс хонгаш оңа бээрге,
Сагыжыңга эки бе ынчаш?

Тээлиге аалдап чордум.
Тени сиилбээн чонар-дашты —
Кызыл-Дагның уран чүрээн
Кызым сеңээ өргүүр дээн мен.

Өдүгенге чаңгыланган
Сыынның үнүн бижип алгаш,
Өлүмү чок ыры-биле
Сырга кылып бээр дээн мен.

Кобальтыны, асбести
Холга билзек, курга манчак –
Кааталга кылып бээр мен...
Канчалза-даа хоомай-дыр.

Эртине каас, үнелиг бол,
Бодум кылбаан эдилел боор.
Бодангылап орарымга.
Эге чаңгыс белээм бар-дыр.

Чүгле ону сеңээ өргүүйн –
Чүрээм болган чонуң чолун
Тының кылып чолдажыр сен,
Тыва черим каастажыр сен.

"Орнукшудулга мөргүлдери" деп кезээнде чурттаргадан элекке чоруй барган чогаалчы, чуруктчу эш-өөрүнге хомудаанын, кажыыдалы илереткен шүлүктерни уяранчыг кылдыр бижээн. Ынчалза-даа оларның арттырып кааны чогаалдар, чуруктар кезээ мөңгеде дириг артар деп бадыткап бижип турар. Юрий Шойдаковичиниң С.Б.Пюрбюге тураскааткан шүлүүнден одуруглар:

Күскү дүне доңат,
Хыраа шонувуткан,
Өңгүр чечек чаржап турда
хөөрге келгеш,
Күдүк базып мөгейипкен
хөлзеп тур мен.

Тыва чурулга уран үүлүнүң үндезилекчилериниң бирээзи И.Ч.Салчактың чырыткылыг тураскаалынга "Төөгүвүске изи арткан" деп шүлүүнден одуруглар:

Өртемчейниң үүлезин
боштунма дээш,
Өртээр эвес..
Ынчалза-даа төөгүвүстүң
Судурунда бийириннің
изи арткан.
Орай каксы сени сүрүп
чеде бээр мен.
Салгалдарның сеткилинге
чечектер дег,
Саглаңнадыр хөөрну дежип
үнүп кээр бис.

Чаяаттынган салымыңга
пөкпейн бардың –
Ай, Хүн, Чер, Сутдан
адырылдың. Аа, халак!
Амыдырал үүргези-дир..
Өршээ, хайыракан!

Чогаалчы болгаш журналист Михаил Дуюнгарның чырык овурунга " Үүректерни чиннеп чорзун" деп шүлүүнден одуруглар:

Төре херээн дөгүтчүрде
үлүүн киирип,
Төрээннериң ам-даа өөртүп
чурттаарың кай.
Сеткилдерде сээни быжыг,
чечен-мерген
Чеже чогаал бижип каай сен..
Аа халак!

Чогаалдарың мөңге даштa
бижимел дег,
Чонуң биске арттырып каан
өнчү-селиин –
Хөңнүвүске хөгжүм ышкаш
коңгаланып,
Хөй чүс чылда үүректерни
чиннеп чорзун!

Чаа ном

Юрий Шойдакович бодунуң өске оранче аттанырының үези чоокшулап орарын билгензиг "Сөөлгү шүлүктерин" бижээн:

Өзүм үстүп өзер назын
намдай берзе,
Өзен хем бооп шулурткайнып
чыдар мен ыйнаан.
Өскелерге базындырбас,
кулдандырбас
Өскүс чүрээм дириг түң бооп
диңмирээй аан!

Юрий Шойдаковичиниң аалының ишти Дырбак Халбыновна Күнзегеш уруг-дарыының аразында ажылдап, чурттап чоруур. Кады чурттап келген чылдарының дургузунда уруг-дарыын мөзүлүг кижилер кылдыр кижизидип, эртем-билигге чедирип, амыдыралдың делгем оруунче киирип кааннар.

Көзенээнде чодурааның
Хөвең дег ак саглаң чечээн,
Көзээн от дег сылдыстарлыг
Көккүр дээрни белек кылдыр
Көржүр хүнде тутсупсумза,
Күжүр эжим, чассыг сарыым!
Хүннүң-тооннут
дүжээр-дир мен.
Күзелимге шаңнал кылдыр
Хүлүмзүрүп келем, ынаам.

Бо шүлүктү Ю.Ш.Кюнзегеш 1960 чылда Москвага тургаш ынак эжинге бижээн.

Чогаалчының адын Тоора-Хемниң төп библиотеказынга тывыскан. Чогаалчының боду чок-даа болза, аалының ишти Дырбак Халбыновна библиотека-биле сырый харылзаалыг. Юрий Шойдаковичиниң чыып чорааны тыва чечен чогаалдың тургузукчулары чогаалчыларның 300 ажыг номнарын 2003 чылда Дырбак Халбыновна ук библиотекага белек кылдыр берген. Ырак-узак черде чурттап турар чонга ол дээрге улуг белек-тир.

"Чаңгыс өнчүм –уян ырым" деп ном хөй-хөй номчукчуларны хей-аът киирип, сагыш-сеткилин доюлдурар дээрзинге бүзүрээр мен.

Антонина ШОЙЖУН,
Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы.

Чагаалар аразындан

КАЙДА ЧОР СЕҢ, КӨК-КАДАЙ?

Баштак чечен чугаа

Бир бажыңның аныяк херээжен ээзи-биле шайлап олурган мен. Ынчан чайын болгаш, бажыңның эжии ажык чүве.

Хөнертен аныяк херээжен:

— Каяа тояап чордуң, Көк-Кадай? Идик-хевиниң кончуун көрем? — деп ажык эжик өттүр даштын бир-ле кижиже алгыра берди. Иштимде дораан-на: "Херээжен кижиже ынчаар алгырар, кандыг кончуг хүндүткел деп чүве билбес кижи боор"— деп, аныяк кожам дугайын бодай каптым. "Дүрген бээр кылашта дидир мен. Канчаар эвес мен сени"— дээш, амдыкым дам барды. Коргуп эгеледим. Мен көрүп олурумда, маңаа кырган кижини бастып эгелезе, канчап болчур кижи боор мен? "Дүрген дидир мен. Дүрген" — деп чанымдаам алгырып-ла олур. "Кажан-на кээргенчиг кырган кижи көстүп кээр ирги?" деп бодап, эжикче кайгап ор мен. Сактырымга, бажының дүгү авырара берген кырган-ава көстүп кээр ышкаш. Кырган-авай арай ырак черде калгып ор ышкаш, баштай чаражы аттыг, борбак кара карактарлыг, 3 хире-ле харлыг уруг кирип келди. Аныяк ава ону аажок чассыдып, довуракка хирлендирип алган платьезин солуй берди. Эжикче кайгап, манап органым кырган сураг.

— Кый дээниңер Көк-Кадай чоп келбейн турары ол?

— Бо ышкажыл Көк-Кадай — дээш, ава каттыргаш, хойнунда кызын көргүстү. Аа, ол бичии төлдүң шолазы ындыг чүве бооп-тур. Ол чаптанчыг чаш төл Көк-Кадай деп шолазынга шуут чаңчыгып калган, каяа-даа кый дээрге, маңнап кээр болган. Көк-Кадай авазын ээп ор. Ам-даа эмер кижи болду. Амдыызында чаш болгаш, шолазының утказын кайын билирил аан. Бистиң чаштарывыс ол хире чаптанчыг, кандыг-даа шолаларны эдилеп чоруур. Бот дугайты Куш-Оглу, Ашак-Кодур деп шолалыг дуңмаларымны, Көк-Хевек, Кара-Шөөрүк деп өске-даа шолаларлыг чаштарны көрүп чордум.

Көк-Кадай деп шолалыг бичии уругну көргенимден бээр-ле 15 чыл эрткен. Ооң хары ам 18 чеде берген. Ону ам Көк-Кадай деп адап турлар ирги бе? Бичиизинде көрген ояар, ол хевээр таварышпааным хып дээн аныяк уругну ындыг-ла боор деп карактарымга чуруй бодап олурдум. Ол ам узун, чиңге дурт-сынныг, борбак кара карактарлыг, бичежек шевергин думчуктуг, чуга арынныг, аныяк уруг апарган боор. Ону ам кым-даа Көк-Кадай деп адап дидинмес. Шак ындыг чараш кижини "кадай" деп сөс кошкан ат-биле адаары ааска эптешпес. Чогум ол кыстың ылап ады кым ирги? Бодап олурарымга ол кысты Көк-Кадай деп ам-даа адаар эрге ийи кижиде бар ышкаш. Олар кымнарыл дээрге ооң авазы биле танывазы даайы, бо чүүлдүң автору, мен. Авазы ол чараш, чаптанчыг шола ат-биле уруун өстүр азырап алган. Авазының аксындан "Көк-Кадай" деп шолазын дыңнаарга безин аныяк кыска эргим болгаш чашкы шаа сагындырып кээр боор. Меңээ ук эргениң кандыг байдалдыг бар апарганын номчукчу сонуургап ор боор. Чүге дээрге ол кыстың езулуг адын мен билбес-тир мен. Чалыы назын часкы үеде бичии када чечектелир шеңне чечээнге дөмей. Ол чечекти кым-даа көрүксээр. Ынчангаш Көк-Кадайны көрүксеп чор мен. Чечектер аразында эң тергиин чечек база турар. Кыс кижилерге төлептиг чечек болуп артып каары эргежок чугула. Ол чечектер чүгле эр кижилерниң сеткилин эвес, амыдыралды каастаар. Ынчангаш сен база ындыг бол, Көк-Кадай!

Борис ОНДАР.

СУКПАК БИЛЕ ХООРАЙ АРАЗЫНГА ТУРГАН

Совет Армияның ыдыктыг шериг хүлээлгезин 1960 чылдың эгезинде Красноярск хоорайның бодунга агаардан камгалал күштериниң радиолокация кезээнге эрттирип эгелээн мен. Ынчан шеригниң хуусаазы 3 чыл турган чүве. Бистиң кезектиң кол хүлээлгези, кажан агаарга кандыг-бир самолеттар, эң ылаңгыя шериг самолеттар көстүп келген болза, ыяап-ла ол радиолокация кезээнче дамчыдар, бир эвес дамчытпаң болза, өске чурттуң самоледу кызыгаар үрээн дээш ракета кезээнче ол радиолокация кезээ дораан дамчыдар. Ындыг радиуста, координатта шпион самолет кызыгаар үреп кирген дээрге, ракета кезээ ол самолетту узуткаары-биле ракетаны салып үндүрер. Турган кезээмниң кол сорулгазы ындыг турган.

Красноярск хоорайга турган агаардан камгалал күштери полктуң өске хоорайларга орта чагыртыр роталары база турган. Ындыг янзылыг радиолокация ротазы 1960 чылдар эгезинде бистиң Кызыл хоорайга база турган. Мен ийи чылды Красноярск хоорайга эрттирип алгаш, арткан бир чылды Кызыл хоорайда тургустунган бистиң полктуң радиолокация ротазынга эрттирер изиг күзелимни бодумнуң турган ротамның командиринге илеткедим.

Боодалгага эки диртип, шериг хүлээлгем багай эвес эрттирип турдум. Бокска полктуң, дивизионнуң чемпиону турдум. Полк командири полковник Эдельман деп кижи турган. Ол командирге ужур-чөвүн илеткеп четтим. Командирим мээн ниити байдалымны билир болгаш чөпшээрепкен. Ындыг янзылыг шеригниң бир чыл арткан хуусаазын эрттирери-биле төрээн Тывамның төвү Кызыл хоорайга Красноярск хоорайдан бир шериг оол-биле иелээ самолет-биле ужуп келген бис.

Ротаның турар чери амгы Сукпак суур биле хоорайның аразында улуг хөөрнүң кедээр дужунда дөң кырынга турган шериг кезээ ол. Ынчан 1962-63 чылдарда хөөр-даа турбаан. Ол радиолокация кезээнге шериг херээн уламчылап эгелээн мен. Ол үеде делегей байдалы дүшкүүрлүг турган. Эң ылаңгыя Кыдыт биле ССРЭ-ниң аразынга байдал нарын.

1963 чылдың күскээр чайын чүве, хеп-хенертен бистиң турганывыс шериг кезээнге маршал кижи келир деп чугаалажы бергеннер. Аңаа белеткелдер, дүн-хүн чок дайынчы өөредилгелер эгелээн. Казарма, өөредилге корпустарын арыглап, чугайлап, будуп дооскаш, девискээрни аштап-арыглаан. Маршал хөй-ле генералдар-биле кады келген. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде алдарлыг шериг командылакчыларының бирээзи маршал Москаленко ол болган. Ындыг янзылыг бистиң төрээн Тывавыстың найысылалы Кызыл хоорайга маршал кижиниң төп черден келгени база бир төөгүлүг болуушкун болган. Бистиң бурунгу Тывавыстың черин маршал кижи база баскан болуп турар.

Мартын САНДАЙ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ПӨШ ТООРУУ, ЧОЙГАН ХАНДЫЗЫ... ХОЛУКСААЛЫГ

2002 чылдың июнь айда Кызылдың пиво заводунуң баазазынга «Саян-Алко» ажык акционер ниитилел тургустунган. Бо хүннерде бүдүрүлге «Субудай-Багатур», «Золотая Тыва», «Царевна-лебедь», «XXI век», «Московская особая», «Столичная» водкаларны бүдүрүп үндүрүп турар. Ол водкаларның шынары онзагай болуп турар.

«Саян-Алко» ААН-ниң бүдүрген водказы «Субудай-Багатур» бо чылын Москва хоорайга болган Бүгү-делегейниң «Россияның регионнары-2004» делгелге-ярмарказының алдын медалы-биле шаңнаткан. Ооң ады безин онзагай, Моол күрүнени үндезилеп тургускан Чиңгис-Хаанның алдарлыг полководчузу, тыва уктуг Субудайның адын тывысканы безин таварылга эвес. Водканы сыын мыйызының ханы-биле холуксаалыг кылганындан кижиниң кадыынга болгаш күш-шыдал киирелинге кончуг дузалыг болуп турар. Ол чүгле эзиртир суксун эвес, кижиниң кадыынга ажыктыг болуп турар.

Тыванның Россияның составынга каттыжып киргениниң 60, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга уткуштур «Золотая Тыва» деп водканы бүдүрүп үндүрүп эгелээн. Пөш тооруундан болгаш эм шынарлыг пөш, чойган хандызындан кылган болгаш чаагай чыды-биле ол онзаланып турар. Тускай эртемниг-лерниң шинчилээнин езугаар алырга, водканың шынары спиртке холаан сугнуң шынарындан хамааржыр дижир. Тыванның агым хемнериниң суу Сибирьде эң арыг сугларга хамааржыр. Ындыг арыг суг-биле бүдүрген араганың кырынга Тыванның бойдузунуң эм холумактыг үүлдерин холуптарга, ол амданныг, чаагай болбайн канчаар.

Бүдүрүлгениң кол сорулгазы – продукцияның бедик шынары, чижилгени тургускаш, орулгалыг ажылдаары.

Сергей ХЕРТЕК.

АЖЫЛДААР КҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ

Тыва Республиканың ниити ажыглалдың автоуруктар эргелели «Чадааның ОСТЭ» КБЭ-ниң начальнигиниң хостуг албан-дужаалынга ажылдаар күзелдиглерге конкурс чарлап тур.

Айтырар чери: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 60, үшкү каът, кадр килдизи. Паспортун, күш-ажыл дептерин, билииниң дугайында документизин (бодун азы хоолгазын) ап алгаш келир.

АУКЦИОНГА КИРЖИЦЕР!

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызы **2004 чылдың август 27-де** дараазында черлерни садар талазы-биле аукционну эрттирер:

Ниити деңзизи 80 тонна, 100 санныг металлоконструкциялар.Олар Кызыл хоорайның оң талакы эриинде (мурнундагы «Ленпортуд» баазада) турар.

Эге өртээ 264.000 рубль.

Кызыл хоорайның Заводская 36 бажыңда автосептелге заводунуң девискээринде турар ыяштан кылган склад. Котельная бажыңы.

Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 235 бажыңда «Тыва хамааты тудуг» ААН-ниң «ХУМ» баазазының девискээринде турар **бажың.**

«Тываагроүлетпүртудугсервис» ААН-ниң девискээринде турар акционерлиг ниитилелдиң Устав капиталынга кирбээн **склад**. Адрези: Калинин, 144, Кызыл хоорай.

Тыва эки турачылар кудумчузунда аптеканың чедир тутпаан бажыңы.

Оон аңгыда «**Тываавтотранс» акционерлиг ниитилелдиң акцияларын** база садып турар. Аукционга садар акцияларның ниити саны 6811 кезек, азы устав капиталының **20 хуузу**. Бир акцияның **өртээ 40 рубль.**

Аукционга юридиктиг албан черлери болгаш хууда кижилер киржип болур.Олар чагыгларны чогуур хуусаазында киирген болгаш эге өртектиң 10 хуу долаа хемчээлин төлээн турар.

Чагыгларны 2004 чылдың август 26-га чедир хүлээп алыр. Адрези: Кызыл хоорай, Московская, 2 "а", бирги каът, 109 өрээл. Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызы. Тайылбыр алыр телефоннары: 5-40-31, 1-11-90, 1-11-93.

КРАСНОЯРСКИНИҢ КҮРҮНЕНИҢ БАШКЫ УНИВЕРСИТЕДИ ЧАЛАП ТУР

ККБУ—Сибирьниң бир хоочун өөредилге чери. Ол Россияның эң шыырак дээн 5 башкы университеттериниң санында кирип турар.

2004-2005 өөредилге чылында Красноярскиниң күрүненің башкы университединиң Тывада төлээ чери төлевирлиг бот-өөредилге-биле дараазында мергежилдерге немей сургуулдарны хүлээп ап эгелээн:

1. **Төөгү башкызы**. Бо мергежилге дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжизин) база 11 класс дооскан кижилерни хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы — 3 чыл 6 ай, 5 чыл.

2. **Тускай (специальная) психология болгаш олигофренопедагогика**. Бо мергежилге башкы азы дээди эмчи эртемниг база башкы училищезин (колледжизин), эмчи училищезин доосканнарны хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы — 3 чыл 6 ай.

3. **Улус өөредилгезинде менеджмент**. Бо мергежилге улус өөредилгезинге ажылдаар удуртукчуларны белеткээр. Дээди база тускай ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы – 3 чыл, 6 ай.

4. **Педагог-психолог**. Дээди, тускай ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы — 3 чыл, 6 ай.

Хүндүлүг башкылар, эмчилер, өске-даа мергежилдерде ажылдап чоруур кижилерни чалап тур бис.

Документилерни **сентябрь 5-ке чедир хүннүң-не дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл, № 9 школа,**
☎ 5-43-22.

Чогаадыкчы кежээже чалалга

2004 чылдың август 27-де Бажың-Алаак Культура бажыңынга культураның хоочун ажылдакчызы күш-ажылдың хоочуну, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи **Раиса САТТЫҢ (Бирисанаа)** «**Барыксанчыг Бажың-Алаагым**» деп чогаадыкчы кежээзи болур.

ПРОГРАММАДА:

1. «**Мөгениң самы**» деп кино дугайында Р.Саттың сактыышкыны.

2. «**Баян-Дугай сыгыргазы**» деп шүлүктериниң номунуң таныштырылгазы.

3. Уран номчулга өөрейи.

4. Уран үүл хоочуннарының өөрейи.

Бажың-Алаак суму чагыргазы.

Күш чок ген санаар

Болчукчу **Делгер Бүрүштеевич СЕГБЕНИҢ** адынга РФ-тиң Шүүгү яамызының Тывада эргелели тывыскан №17 /109 дугаарлыг шынзылгазы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Бистиң баазаныста дараазында чүүлдерни садып турар:

«ЭХНАТОН» БААЗА ЧАЛАП ТУР

шоодай чигир 965 рубль, дээди, бирги сорттуң далганы 410 рубль (шоодайныы), оодурба — 98 рубль, чуурга — 15 рубль, консервалар — 12 рубльден өрү, карамель 34 рубльден өрү, шоколадтар — 55 рубльден өрү, печеньелер — 23,50 рубльден өрү, үнүш үзү 23 рубльден өрү, макарон кылыглары — 13 рубльден өрү өртектиг, дус, шай, кофе, ижер суксуннар, балыктан продукциялар, «Морис» элбек.

Турар адрезивис:
Загородный, 19«а»,
Эхнатон» бааза, склад 3. Телефону 5-38-40.

Бистиң ынак дуңмавыс, акывыс

Геннадий Хүренович САЛЧАКТЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң авазы Малчын-Тараа Боопушпаевнага, өөнүң иштинге, ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур бис.

Кызылда төрелдери.

Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы Мөңгүн-Тайга кожуунның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы

Александра Очур-ооловна САЛЧАКТЫҢ

аар аарааш мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Мөңгүн-Тайга кожуунның территориалдыг соңгулда комиссиязының даргазы, кожуунның хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи

Александра Очур-ооловна САЛЧАКТЫҢ

үр эвес аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң ажы-төлүнге, төрелдөргүлдеринге, эш-өөрүнге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур бис.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9426. Чагыг 105.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.